

Osmanlı'da Fıkıh ve Hukuk

Mehmet Akif Aydın, Haşim Şahin, Soner Duman,
Osman Güman, Süleyman Kaya, Ravza Cihan, Ahmet İnanır,
Ali Yılmaz, Hadi Sofuoğlu, Ayşegül Çimen, Ahmet Selman Baktı

Editörler: Süleyman Kaya & Haşim Şahin

OSAMER
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
OSMANLI ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

Mahya Yayınları 51

“Osmanlı’da Fıkıh ve Hukuk”

“Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlara aittir.”

Yayına Hazırlayanlar

Süleyman Kaya & Haşim Şahin

Kapak Tasarımı / Sayfa Düzeni

stepajans@stepajans.com

Baskı / Cilt

**Step Ajans Rek. Matbaacılık Tan. ve Org. Ltd. Şti.
Göztepe Mah. Bosna Cad. No:11 Bağcılar/İstanbul**

Sertifika No: 12266 T: (0212) 446 88 46

1. Baskı, İstanbul, Şubat 2017

ISBN 978-605-5222-45-1

© Mahya Yayıncılık, 2017

**Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın çoğaltılamaz.**

Mahya Yayıncılık ve Eğitim Hizmetleri San. ve Tic. A. Ş.

Göztepe Mah. İnönü Cad. No: 78 Bağcılar/İstanbul

Sertifika No: 21182 T: (0212) 441 16 47 F: (0212) 441 16 13

info@mahyayayincilik.com.tr

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E İLMİHAL LİTERATÜRÜ (1839-1922)

Osman Güman*

I. Genel Bakış

Ortaya çıkışından günümüze değin yüzlerce eser yazılan ilmihal literatürü hakkında 2000'li yıllara kadar ilahiyat fakültelerinde yapılan akademik bir çalışma yok gibidir. 2000'li yıllardan bu yana ise genel olarak ilmihal literatürü alanında, dönem ve şahıs eksenli akademik çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu literatüre ilişkin yapılan en genel çalışmalar, Hatice Kelpetin Arpaguş'un makalesi ile bu makalenin özeti mahiyetinde olan, DİA'daki "İlmihal" maddesidir.^[1] Mediha Aynacı'nın Osmanlı erken dönemi ile ilgili doktora tezi, Ramazan Bozkurt ve Hasan Kurt'un Cumhuriyet dönemiyle ilgili yüksek lisans tezleri, belirli bir döneme ait olan ilmihallerin incelendiği çalışmalarıdır.^[2] Osman Güman, Fatma Gül Altun, Lubjana Saliaj ve Nur İlkay Cerrah'in yüksek lisans tezleri ise belirli bir ilmihalin ayrıntılı olarak

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

[1] Hatice K. Arpaguş, "İlmihal", *DİA*, 2000, XXII, 139-141; a.mlf., "Bir Telif Türü Olarak İlmihal: Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu", *MÜİF Dergisi*, 2002/1, sy. 22, s. 25-56.

[2] Mediha Aynacı, "Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Eserleri Çerçevesinde İlmihallerin Fıkıhî Yönden Değerlendirilmesi", doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2009, VII+174 s.; Ramazan Bozkurt, "Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri", yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006, IX+221 s.; Hasan Kurt, "Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarının İtikadi Konulara Yaklaşımı (1923-1965)", yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 1998, VII+92 s.

incelendiği çalışmalardır.^[3] Sinan Okur'un çalışması ise modern dönemde çocuklara ilmihal bilgilerini öğretmek amacıyla hazırlanan *Ev Okulu: İlmihal (1-3)* adlı ilmihal setinin öğretim teknikleri açısından incelendiği bir çalışmadır.^[4]

Bu araştırmalarla Osmanlı kuruluş dönemi ve Cumhuriyet dönemi ilmihal literatürü büyük oranda aydınlatılmış, Tanzimat dönemi ilmihalleri ise türleri ve tipik özellikleri açısından etraflı bir araştırma yapılmış değildir. İlmihale dair bazı akademik araştırmalarda Tanzimat dönemine ait başlıca ilmihallerin isimleri sıralanıyorsa da bu dönemde telif edilen ilmihallerin tam dökümünü içeren bir çalışma mevcut değildir. Bu makalede Tanzimat döneminden Cumhuriyetin kuruluşuna kadar geçen sürede oluşan ilmihal literatürü bir sınıflandırmaya tabi tutulacak ve değerlendirmeye değer görülen bazı ilmihaller hakkında tanıtıcı bilgiler verilerek bu dönemin ilmihal literatürüne imkan nispetinde ışık tutulacaktır.

Tanzimat dönemi ilmihallerine geçmeden önce ilmihal teriminin neye işaret ettiği ve ilmihal literatürünün ne şekilde oluştuğuna dair özet bir bilgi verilmesi yerindedir. "İlim" ve "hâl" kelimelerinden oluşan bir isim tamlaması olan "ilmihal" kelimesi, Arap dilinde "durum bilgisi" demektir. Arap dilinde telif edilen klasik dönem eserlerinde temel dinî bilgiler alanına işaret eden bazı kullanımları mevcut ise de^[5]

[3] Osman Güman, "XIX. Yüzyılda Nimet-i İslam Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkı", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2000, VI+108 s.; Fatma Gül Altun, "Kutbeddin İznikî'nin Mukaddimesi ve Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslam İlmihali'nin Mukayesesi", yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2012, XI+107 s.; Lubjana Saliaj, "Mızraklı İlmihal ile Arnavutça Bir İlmihalin Mukayesesi", yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, X+133 s.; Nur İlkay Cerrah, "Son Dönem Osmanlı İlmihallerinden Vesiletü'n-necât, Musahhah Dürr-i Yektâ ve İlmihal'in Değerlendirme ve Latinizesi", yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010, VI+213.

[4] Sinan Okur, "Ailede Din Eğitime Yönelik Bir Materyalin İncelenmesi: Ev Okulu İlmihal Kitapları Örneği", yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2011, XI+99 s. Söz konusu eğitim seti için bk. *Ev Okulu İlmihal 1-2-3*, İstanbul: Edam Yayınları, 2007-2008, (eserin ilk ve son kitapları Alpaslan Durmuş-Hatice Işılak, ikincisi ise bu iki yazarla birlikte Dudu Ekinci tarafından yazılmıştır).

[5] Bu kullanımlar için bkz. Güman, "XIX. Yüzyılda Nimet-i İslam Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkı", s. 28-31; Arpaguş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal: Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu", s. 28.

ilmü'l-hâl tamlaması, Arap dilinde bir terim haline gelememiş; Türkçede ise "ilmihâl" formunda tek kelimeye dönüşerek "İslam dininin itikat, ibadet ve ahlâk alanına ait temel bilgiler bütünü" anlamında terimleşmiştir.^[6] Daha sonra bu konuda yazılan eserler de -adı ilmihal olsun veya olmasın- ilmihal olarak nitelenmiştir.

Arapçada Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (v. 983) *Mukaddimetü's-salât'ı*, İbnü'l-Hümmam'ın (v. 1457) *Zâdu'l-fakîr'i* ve Şürünbülâlî'nin (v. 1659) *Nûru'l-izâh'ı* gibi temel dinî bilgileri içermesi sebebiyle ilmihal nitelemesine seza olan pek çok eser mevcut ise de, "ilmihâl" adıyla eser yazma geleneği Osmanlı medeniyetine ve Türk diline mahsusur. Osmanlı dönemindeki ilk ilmihal örneklerinin mukaddimelerinde geçen ifadelerle göre^[7] bu gelenek, ergenliğe adım atan çocuklara ilk dinî bilgileri öğretmek ve gündelik işleriyle meşgul olan geniş halk kesiminin temel dinî bilgi ihtiyacını karşılamak amacıyla ortaya çıkmıştır. Şemseddin Sami'nin (v. 1904) ilmihal kelimesini "akâidin kavaid-i esasiye ve ibtidaiyesi ile namaz, abdest vesâir muamelât-ı diniyyeyi çocuklara öğretmeye mahsus kitap"^[8] şeklinde açıklamasına bakılırsa Osmanlı'nın son döneminde ilmihal literatürünün temel ve değişmez muhatap kitesinin çocuklar olduğu söylenebilir. Nitekim Tanzimat döneminden II. Meşrutîyet'e kadar ilk ve orta dereceli okullarda temel dinî bilgileri öğretmek amacıyla yazılan ders kitaplarının "ilmihal" adını taşıyor olması da bunu göstermektedir.

Osmanlı döneminde ilmihal konularını ele alan Türkçe, Arapça ve Farsça pek çok kitap mevcuttur.^[9] Ancak ilmihal kelimesi bir eser adı olarak ilk kez, müellifi bilinmeyen ve bazı araştırmacılar tarafından XVI. yüzyıldan sonra yazıldığı tahmin edilen^[10] *Mızraklı İlmihal* adlı

[6] Esasen İslam dininin inanç, amel ve ahlâk esasları anlamında terimleşen ilmihal kelimesi, son dönemde anlam genişlemesine uğrayarak *Pozitivizm İlmihâli*, *İlâveli İlmihâl-i Tıbbî* ve *Bektaşî İlmihali* adlı eserlerde olduğu gibi, "bir mezhebin, meşrebin, ideolojinin veya bilimdalının esasları" anlamı da kazanmıştır.

[7] Ayrıntılı bilgi için bkz. Aynacı, "Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Eserleri", s. 75-79.

[8] Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317, s. 947.

[9] Bu eserler için bkz. Aynacı, "Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Eserleri", s. 54-65.

[10] Bkz. Arpaguş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal", s. 52.

eserde kullanılmıştır. Bu eser, Osmanlı döneminde uzun yıllar halkın dinî konularda temel referansı olmuş, eski ve yeni harflerle pek çok kez basılmıştır. Gerek ilmihal adını taşıyan ilk eser olması, gerek çok geniş bir kitleye hitap etmesi sebebiyle yazılışından bugüne değin eski ve yeni harflerle defalarca istinsah edilen ve basılan bu eser ile Birgivi Mehmed Efendi'nin (v. 1573) *Vasiyetnâme*'sinin ilmihal geleneğinin oluşumuna katkısı çok büyüktür.^[11]

İlk ilmihal örnekleri, ergenliğe adım atan Müslüman çocuklarının ilk dinî yükümlülükleri olan namaza dair yazılmış küçük risaleler iken daha sonra diğer ibadetler, inanç esasları ve pratik ahlâk bilgileri de eklenerek ilmihal eserlerinin kapsamı genişletilmiştir. Osmanlı ilmihal geleneğinde ilmihal adını taşıyan eserlerin büyük kısmı bu konularla sınırlı ve küçük hacimli eserlerdir. Buna karşın Mehmed Zihni Efendi'nin (v. 1913) *Nimet-i İslam*'ı ile Hacı Reşid Paşa'nın (v. 1918) *Din-i Mübîn-i İslam*'ı gibi aile hukukunu içeren ve Ahmed Hamdi Akseki'nin (v. 1951) *Din Dersleri* gibi ahlâkı ayrıntılı bir biçimde ele alan büyük ilmihaller de yok değildir.

Genel olarak Osmanlı dönemi ilmihal literatürüne ilişkin önemli bir husus, Birgivi'nin (v. 1573) *Vasiyetnâme*'si, Kadızade'nin (v. 1783) *Vasiyetnâme Şerhi* ve Mızraklı İlmihal vb. birkaç kitap haricinde ilmihallerin hemen tamamının Tanzimat dönemi sonrasında yazılmış olması ve bunların da genelinin ders kitabı olmasıdır. Tanzimat sonrasında kaleme alınan ilmihallerin geneli, içlerinde halka yönelik olanları varsa da; ilk ve orta dereceli okullarda temel dinî bilgileri öğretmek amacıyla hazırlanmış ders kitaplarıdır. Bu olgu, günümüzde büyük oranda Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali*'ne bağlı olarak oluşan ilmihal algısı ile örtüşmez; çünkü bu eksik algıya göre bir ilmihalin popülerlik vasfı, ders kitabı olmasının önündedir.

Tanzimatın ilanından Osmanlı devletinin yıkılışına kadar geçen seksen yılı aşkın sürede (1839-1922) "ilmihâl", "malumât-ı diniyye", "ulûm-i diniyye" vb. adlar taşıyan 200'e yakın kitap yazılmıştır.^[12]

[11] Mızraklı İlmihal hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Kamil Yaşaroğlu, "Mızraklı İlmihal", *DİA*, 2005, XXX, 5-6; Salıaj, "Mızraklı İlmihal ile Arnavutça Bir İlmihalin Mukayyesesi", s. 10.

[12] Bu sayı belirlenirken set olarak hazırlanan ilmihallerin her bir cildi müstakil bir ilmihal olarak değerlendirilmiştir; çünkü ileride geleceği üzere bu setler iki türdür:

Cumhuriyetin kurulmasından bugüne kadar da yine irili ufaklı 200 civarında ilmihalin yazıldığı dikkate alındığında yaklaşık 80 yıllık bir sürede bu kadar ilmihal yazılması abartılı görülmeyebilir. Ancak bu ilmihallerin -birkaçı hariç- I. Meşrutiyet'in ilanından sonraki dönemde; yani 47 yıllık kısa bir zaman diliminde kaleme alındığı düşünülürse bu, hayli abartılı bir rakamdır. İlmihal sayısındaki bu şişmeyi tetikleyen başlıca sebepler şunlardır: Tanzimat sonrasında ibtidaî, rüşdiye, idadî, sultanî ve dâru'l-muallimîn gibi, Batı tarzı yeni okullar açılınca eğitim materyali ihtiyacı baş göstermiştir. Bu ihtiyacı karşılamak için evvel emirde *Dürr-i Yektâ* gibi popüler ilmihaller kullanılmış, bunların ders kitabı olmaya elverişsiz olduklarının anlaşılması üzerine ders kitabı olarak yeni ilmihaller telif edilmeye başlanmıştır. Ne var ki yazılan ilmihallerin çoğu dil, üslup, içerik ve yöntem bakımından beklentiye karşılamamış, eğitim metotlarından habersiz olan öğreticilerin ezber esaslı eğitim anlayışından kaynaklanan başarısızlıkları ve bilgi bakımından yetersizlikleri, ilmihallere fatura edilerek yeni yeni pek çok ilmihal yazılmıştır. Meşrutiyet dönemindeki müfredat değişiklikleri de ilmihal yazımına hız kazandıran önemli sebeplerden biridir. Son olarak içerik ve dil bakımından hiçbir iddia taşımayan ve yazılış nedenine dair girişte tek bir cümlelik izah içermeyen pek çok ilmihalin yazılmış olmasından hareketle, bu abartılı sayıda yayıncıların kâr elde etme amacının da etkili olduğu söylenebilir.

Bu çalışmada ilmihal literatürü "ders kitapları", "halka yönelik ilmihaller" ve "dar kapsamlı ilmihaller" olarak üç ana gruba ayrılmış, ders kitapları ise tarihî seyir dikkate alınarak "Tanzimat dönemi (1839-1976)", "I. Meşrutiyet dönemi (1876-1908)" ve "II. Meşrutiyet dönemi (1908-1922)" olarak üç kesitte incelenmiştir.

II. Öğrenci İlmihalleri

A. Tanzimat Dönemi (1839-1876)

Tanzimat dönemi öncesinde ilmihal bilgisi için halkın istifade ettiği başlıca eserler Kutbeddin İznîkî'nin (v. 1418) *Mukaddimetü's-salât*'ı, oğlu Mehmed Muhyiddin b. Kutbeddin'in (v. 1480) *el-İkdü's-semîn ve'l-*

Bazı ilmihal setlerinde sınıf yükseldikçe aynı konular daha ayrıntılı ele alınırken bazı ilmihal setlerinde ise ciltlerden her biri tek bir ibadete özgü kılınmış; yani dar kapsamlı ilmihaller kapsamına sokulmuştur.

akdül-yemîn adlı eseri, Abdurrahman b. Yusuf Aksarayî'nin (v. 1450) *İmâdül-İslâm*'ı, Birgivî'nin (v. 1573) *Vasiyetnâme* adıyla bilinen risalesi, Kadızade (v. 1783) ve Ali Sadri el-Konevî'nin (v. 1801) bu kitap üzerine yazdıkları şerhlerdir.

Mızraklı *İlmihal*, Ahmed İlmî Efendi'nin *İlm-i Hâl*'i ve İmamzâde Esad Efendi'nin *Dürr-i Yektâ*'sı Tanzimat ile önceki dönem arasında köprü vazifesi görmüş gibidir. Ahmed İlmî Efendi'nin *İlm-i Hâl* adlı risalesi Tanzimat öncesinde ve sonrasında anonim bir eser gibi isimsiz olarak defalarca basılan yaklaşık 30 sayfalık küçük bir risaledir. Hayatı hakkında neredeyse hiçbir bilgiye sahip olmadığımız Ahmed İlmî Efendi'nin bu risalesi, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Hulusi Mustafa b. Mehmed (v.?) tarafından *Feyzu'l-Bahreyn: Şerh-i İlm-i Hâl* adıyla şerhedilmiştir. Şerhin hemen başında eser hakkında "Ferîdü'l-akrân, vahîdü'l-ihvân, muallimü'r-ricâl ve'n-nisvân olan merhum İlmî Ahmed Efendi'nin *İlmihal* kitabı Birgivî kitabından muharrec ve müntehab olup..." diye kısa bir bilgi verilmiştir. Ayrıca müellif, şerhi 17 Zilhicce 1189 (m. 1776) yılında yazmaya başladığını ifade etmiştir.^[13] Şarihin ifadesine binaen *İlm-i Hâl* adını taşıyan bu risalenin Ahmed Efendi'ye ait olduğu, onun 1776'dan önce vefat etmiş olduğu, eserinin Birgivî'nin *Vasiyetnâme* risalesinin bir özeti mahiyetini taşıdığı söylenebilir.

Dürr-i Yektâ ise İmamzâde Mehmed Esad'ın (v. 1851)^[14] kaleme aldığı ve ilk baskısı Tanzimat'tan yaklaşık on yıl önce (1243/1828) yapılan bir eserdir. Müellifin giriş kısmındaki ifadesine göre avâm-ı nas için telif edilen eserde Hanefî mezhebinin en sahih görüşleri esas alınmış olup inanç esasları, temel ibadetler ve cihad konuları yer almaktadır.^[15] Pek çok baskısı yapılan eserin dili oldukça ağır olduğu için müellif, bu eseri daha sonra *Dürr-i Yektâ Şerhi* adıyla şerhetmiştir.^[16] *Dürr-i Yektâ*, bir takım tashihler yapılarak daha sonra *Musahhah*

[13] Bkz. Mustafa b. Mehmed Hulusi, *Feyzu'l-Bahreyn*, s. 2.

[14] Müellif hakkında bilgi için bkz. Recep Cici, "İmamzâde Esad Efendi", *DİA*, XXII, 211-212.

[15] Bkz. İmamzâde Mehmed Esad, *Dürr-i Yektâ*, s. 3.

[16] Eser, *İslam'ın İnci Kitabı: Dürrü Yektâ* adıyla latinize edilerek yayımlandığı gibi (İstanbul: Maarif Kitaphanesi, 1951), bu şerhi de *Dürr-i Yektâ Şerhi-Dinde Seçme İnciler* adıyla A. Reşit Avanoğlu ve A. Faruk Meyan tarafından latin harfleriyle yayınlanmıştır (İstanbul: Berekat Yayınevi, 1971).

Dürr-i Yektâ adıyla yeniden neşredilmiştir.

1839'da Tanzimat fermanının ilanı sonrasında kademeli olarak rüşdiye ve idadi gibi Fransız tarzı okullar açılmaya başlayınca diğer dersler gibi temel dinî bilgiler dersi için de eğitim materyali ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Ne var ki temel dinî bilgiler için ders kitabı niteliğinde bir eser henüz mevcut olmadığı için *Dürr-i Yektâ* ve Ahmed İlmî Efendi'nin *İlmihal*'i gibi eserler, I. Meşrutiyetin ilanına kadar ibtidâî, rüşdiye ve idadilerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Meşrutiyet yıllarında sayısız ilmihal yazılmış olmasına rağmen II. Meşrutiyet döneminde dahi kimi öğretmenlerce bir ilmihal klasiği sayılarak bazı idadilerde *Dürr-i Yektâ*'nın okutulduğu o döneme ait bazı makalelerden anlaşılmaktadır.^[17]

Tanzimat döneminin sonlarına doğru, Süleyman Hüsnü Paşa (v. 1892)^[18] *İlmihal* adıyla bir eser telif etmiş ve bu eser Darüşşafaka'da ders kitabı olarak okutulmuştur. Daha sonra müellif, bu eserini üçte iki nispetinde özetlemiştir. Her iki eser de sırasıyla 1869 ve 1873 yıllarına denk düşen ilk baskılarında sadece *İlmihal* adıyla neşredilmiş, daha sonraki bazı baskılarda birbirinden ayrılmak için büyük olan *İlm-i Hâl-i Kebîr*, küçük olan ise *İlm-i Hâl: Sağîr* isimleriyle yayınlanmıştır. Ne var ki sadece *İlm-i Hâl* adını taşıyan neşirler de bulunduğu için bazı araştırmacılar tarafından,^[19] Süleyman Paşa'nın üç ilmihali olduğu zannedilmiştir. Kapak sayfalarındaki bilgilerden Süleyman Paşa'nın eserlerinin onu aşkın baskı yaptığı ve Darüşşafaka, Bahriye Sıbyan Taburu ve Askeri Rüşdiye gibi ilk ve orta dereceli okullarda uzun yıllar ders kitabı olarak okutulduğu anlaşılmaktadır. Küçük *İlmihal*, Süleyman Paşa'nın ölümünden yirmi yıl sonra dili biraz sadeleştirilmek suretiyle *Muhtasar İlmihal* adıyla yeniden basılmış ve ibtidâîlerde ders kitabı olarak okutulmuştur. İki ilmihal karşılaştırıldığında büyük ilmihalin daha ayrıntılı ve dilinin daha ağır olduğu ve bir takım kelimeler ve fıkıh terimlerini içerdiği görülmektedir. Ayrıca

[17] Alimcan el-İdrisi, "Mekteplerimizde Ulûm-i Diniyye Tedrisatı (2)", *Sırat-ı Müstakim*, 1330, c. 7, sy. 173, s. 259-260.

[18] Hakkında bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Süleyman Hüsnü Paşa", *DİA*, XXXVIII, 89-92.

[19] Örneğin bkz. Cerrah, "Son Dönem Osmanlı İlmihallerinden Vesiletü'n-necât, Muhsahah Dürr-i Yektâ ve İlmihâl'in Değerlendirme ve Latinizesi", s. 23.

küçük ilmihalin sonuna büyük ilmihalde yer almayan cihad bahsi eklenmiştir.

B. Birinci Meşrutiyet Dönemi (1876-1908)

Birinci Meşrutiyetin ilanı sonrasında Çömlek Karyeli Mehmed Emin Efendi ve Sofulu kazası kaymakamı Mehmed Asaf Bey gibi bazı şahıslar tarafından ders kitabı olarak okutulmak üzere ilmihaller yazılmış ise de pek tercih edilmemiş ve 1890'lı yıllara kadar eğitimde mütedavel ilmihaller kullanılmaya devam etmiştir. 90'lı yıllardan itibaren Ahmed Cevdet Paşa, Mustafa Bey, Mehmed Zihni Efendi, Ali Nazîmâ Bey ve Ahmed Ziyaeddin Efendi gibi dönemin meşhur ilim adamı ve eğitimcileri tarafından ilmihaller yazılmış olmakla birlikte özellikle Nimet-i İslam adlı ilmihaliyle meşhur olan Zihni Efendi'nin ilmihal yazarlığı ve ilmihalleri hakkında bilgi vermekle yetineceğiz.

Mehmed Zihni Efendi ve İlmihalleri

I. Meşrutiyet döneminin ilmihal telifi açısından en öne çıkan ve eserleriyle Cumhuriyet dönemi ilmihallerinin pek çoğuna da kaynaklık eden en önemli simalarından biri, Mehmed Zihni Efendi'dir (v. 1913). Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, *Küçük Hanımlar İlmihali* (Kızlar Hocası), *Hanımlar İlmihali*, *el-Muhtasarât fî mesâilî't-tahâra ve'l-ibâdât* adlarını taşıyan dört ayrı ilmihal kaleme almıştır.

Zihni Efendi ilk önce 1891. yılında, sonradan *Nimet-i İslam* adıyla silsile halinde neşredilecek olan büyük ilmihalin birinci kısmını teşkil eden *Nimet-i İslam* adında 30 sayfalık küçük bir ilmihal yazmış ve bu eser, rüşdiye mekteplerinin ikinci senesinde ders kitabı olarak okutulmuştur. İlk sayfada müellif, bu risalede Ehl-i sünnet akâidinin özet bir şekilde gösterildiğini, İslam'ın esasının ve faydalarının bir nebze anlatıldığını ifade ettikten sonra ibadetlere ilişkin farz, vacip, sünnet gibi ayrıntı hükümlerin fıkıh kitaplarına bırakıldığını ifade etmektedir.^[20] Müellifin ifadelerinden bu risaleyi yazdığı dönemde esasında *Nimet-i İslam* adında büyük bir ilmihal yazmak gibi bir düşüncesinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı *Nimet-i İslam* serisinin diğer kitapları

[20] Mehmed Zihni, *Nimet-i İslam*, s. 1.

bu eserin neşrinden on iki yıl sonra 1903 yılından itibaren neşredilmeye başlamış ve 1906 yılında tamamlanmıştır.

Akâid, ibadetler ve aile hukuku olmak üzere üç kısımdan oluşan *Nimet-i İslam*'ın ikinci ve üçüncü kısımları "taharet", "salât", "savm", "zekat", "hac, udhiye ve kurban", "münakahât ve müfarakât" adlarını taşıyan fasiküller halinde ayrı ayrı neşredilmiştir. Toplam 1500 sayfa olan eserde ibadetler ve aile hukuku çok ayrıntılıdır. Eser, açıklama dipnotları bakımından oldukça zengindir. Kapsamı ve hacmi bakımından Tanzimat döneminin en büyük ilmihali olan *Nimet-i İslam*, Cumhuriyet döneminde de ilmihal alanında büyük bir boşluğu doldurmuş ve pek çok ilmihale kaynaklık etmiştir. *Nimet-i İslam*'ın temel kaynakları Şürûnbülâlî'nin (v. 1659) *Nuru'l-îzâh* ve *Merâki'l-felâh*^[21] adlı eserleri ile Ahmed Tahtâvî'nin (v. 1816) bu eser üzerine yazdığı *Hâşiye*'dir. Ancak müellif bu kaynaklarla yetinmemiş ve Hanefî fıkıhı, tefsir, hadis, biyografi ve sözlük kitapları gibi daha pek çok kaynaktan istifade etmiştir.^[22] Zihni Efendi, vefatına yakın bu kitabın ibadetlere dair olan kısmını özetleyerek *el-Muhtasarât fî mesaili't-tahâra ve'l-ibâdât* adındaki eserini yazmış ve zekat ve hac bölümlerine *Nimet-i İslam*'da mevcut olmayan bazı ilaveler yapmıştır.^[23]

Kızlar Hocası ve Hanımlar İlmihali'ni ise Zihni Efendi, küçük *Nimet-i İslam*'ı telif ettikten sonra inâs mektepleri için ders kitabı olarak hazırlamış; ilki bu mekteplerin üçüncü sınıfında, ikincisi ise rüşdiye ve yukarısı inâs mekteplerinde okutulmuştur. 15 sayfalık küçük bir risale olan *Kızlar Hocası*'nda müellif, özet olarak inanç esasları, temizlik, namaz ve oruç bahislerini ele almış, zekat ve hacca ise "çocukların zekatla mükellef olmaması ve haccın da bir açıdan mali ibadet olması"^[24] dolayısıyla eserde yer vermemiştir. Ayrıca kitabın sonunda "vezâif-i

[21] Bu eserin bazı kaynaklarda *Merâku'l-felâh* şeklinde yazıldığı görülmektedir. Ancak doğrusu, bizim metinde kaydettiğimiz gibidir. *Merâki* kelimesi, merdiven anlamındaki *mirkât* kelimesinin çoğulu olup bu terkip "felah basamakları" anlamına gelmektedir.

[22] *Nimet-i İslam*'ın ayrıntılı kaynak listesi için bkz. Güman, "XIX. Yüzyılda *Nimet-i İslam* Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkıhı", s. 39-46.

[23] Bkz. Zihni Efendi, *el-Muhtasarât fî mesaili't-tahâreti ve'l-ibâdât*, Kanaat Matbaası, 1339, s. 1.

[24] Bkz. Zihni Efendi, *Kızlar Hocası*, s. 14.

edebiyet" diye bir başlık açarak küçük kızların riayet etmesi gereken bir takım edeplere yer vermiştir. 48 sayfadan oluşan *Hanımlar İlmihali* ise öncekine nispetle daha ayrıntılıdır. Bu kitapta bütün ibadetlere yer verilmiş, ayrıca kadınlara özel haller de muhtasar bir şekilde açıklanmıştır. Müellif, *Kızlar Hocası*'nda yeterince bilgi verdiği namazın kılınışı şekli vb. bazı konulara bu kitapta yer vermemiş ve önceki esere müracaat edilmesini hatırlatmakla yetinmiştir. Dolayısıyla bu iki kitap birbirini tamamlayıcı niteliktedir.

C. İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1922)

İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra Maarif Nazırı Emrullah Bey (v. 1914), Maarif Kanunu'nun tamamen değişmesi için bir girişimde bulunmuş; ancak bunun olamayacağını anlayınca Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu'nun değiştirilmesi için Meclis-i Mebusan'a bir teklif sunmuş ve bu tasarı 1913 yılında Şükrü Bey'in (v. 1926) maarif nazırlığı döneminde geçici kaydıyla kanunlaşmıştır.^[25] Bu kanunla o zamana kadar ibtidai ve merkez rüşdiyesi adlarıyla mevcut olan okullar birleştirilmiş ve "mekâtib-i ibtidaiye" adını almıştır. İlköğretim süresi de 6 yıl olarak belirlenmiş ve her biri 2 yıl süreli "devre-i ibtidaiye", "devre-i vasatiye" ve "devre-i âliye" olarak üç devreye ayrılmıştır.^[26] Ayrıca Maarif Nezareti, aynı yıl içinde *Mekâtib-i İbtidaiye Ders Müfderatı*'nı yayınlamış ve bütün dersler için yıllara göre hangi konular işleneceğini açıklamıştır.^[27]

Ayrıca Emrullah Bey, göreve gelmesinin akabinde bütün maarif memurlarına 3 Kanunusani 1325 (6 Şubat 1910) tarihinde gönderdiği resmî bir yazıyla eğitimin din ve vatan menfaatlerine uygun olması gerektiğini; öğrencilerin ahlâkî ve dinî eğitimlerinin yanısıra şahsi ve medeni hayat savaşımdan da daima galip çıkacak şekilde amelî bilgilerle donatılmaları gerektiğini bildirmiştir.^[28] Bundan yaklaşık bir yıl

[25] Recai Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XXXVIII, s. 381.

[26] *Maârif-i Umumiye Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-i Muvakkati*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1329, md. 23.

[27] *Malumat-ı Diniye dersinin yıllara göre konu dağılımı için bkz. Mekâtib-i İbtidaiye Ders Müfredâtı*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329, s. 1-4.

[28] Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara:

sonra Üsküp Daru'l-muallimîn müdürü Sabri Cemil Bey (v. ?), *Amelî Fenn-i Tadrîs* adında bir pedagoji kitabı yazarak uygulamalı eğitimin önemine dikkat çekmiş ve müfredatta yer alan derslerden her birinin uygulamalı eğitiminin nasıl yapılması gerektiği hakkında bilgiler vermiştir. Sabri Cemil Bey din eğitimi konusunda özetle temel dinî bilgilerin öğretiminde sade ve anlaşılır bir dil kullanılması, ezber usulünden vazgeçilerek konunun kavratılmasına çalışılması, fikhî konular öğretilirken ahlâkla ilişkilendirilmesi, temizlik, namaz, zekat, hac vb. dinî konuların öğretiminde gerçek hayatla ilişki kurulması ve ibadetlerde sadece bilgi verilmeyip hoca tarafından uygulamalı olarak gösterilmesi gerektiğini savunmuştur.^[29]

Teorik bilgiden ve ezberden ziyade uygulama ve pratiğe ağırlık verilmesini telkin eden bu girişimler, malumât-ı diniyye ders kitaplarında etkisini göstermiş ve 1910 (h. 1328) yılından itibaren ilmihaller, "amelî ilmihal", "amelî malumât-ı diniyye" vb. isimler adı altında neşredilmeye başlamıştır. Bu eserlere örnek olarak Halim Sabit Şibay'ın (v. 1946) *Amelî İlmihal*'ler serisi, Ayasofya Merkez Rüşdiyesi müdürü Kayserili Mehmed Şükrü'nün (v. ?) *İlmî ve Amelî İlmihal*'i, Ali Nazîmâ'nın *Amelî İlmihali*, Nazım İçsel'in (v. ?) *Amelî Malumât-ı Diniyye*'si ve Hafız Nuri'nin (v. ?) *Amelî Ulûm-i Diniyye*'si zikredilebilir. Burada Halim Sabit'in *Amelî İlmihal* seti, Nazım İçsel'in *Malumat-ı Diniye* adlı ilmihal serisi, Üryanizade Ali Vahid'in ilmihalleri ve son olarak Ahmed Hamdi Akseki'nin ilmihalleri hakkında bilgi vermekle yetinilecektir.

1) Halim Sabit ve *Amelî İlmihal* Seti

Halim Sabit Efendi^[30] tarafından ilkokul 1, 2 ve 3. sınıflar için telif edilip 1328/1910 yılında yayınlanan *Amelî İlmihâl* seti, Türk eğitim tarihi açısından devrim niteliğinde bir eserdir. Halim Sabit, 3 öğrenci ve 2 öğretmen kitabı olmak üzere toplam beş kitaptan oluşan bu seti, Türk eğitim tarihinde ilk kez öğretmen kılavuz kitaplarıyla birlikte

Ocak Yayınları, 1996, s. 60.

[29] Tam metin için bkz. Sabri Cemil, *Amelî Fenn-i Tadrîs*, Üsküp: Kosova Matbaası, 1326, s. 34-36.

[30] Halim Sabit Şibay'ın hayatı hakkında bilgi için bkz. Necmi Uyanık, "Sanki Bir Türkçü Olarak Halim Sabit (Şibay) ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1999, sy. 5, s. 90-92.

neşretmiş ve öğretmen kılavuzlu ilk ders kitabını yazması sebebiyle Maarif Nezareti tarafından ödüllendirilmiştir. Ayrıca kitap yayımlandıktan sonra Mehmed Akif (Ersoy), eser hakkında *Sırat-ı Müstakim*'de "Yeni Bir Mektep Kitabı" başlıklı bir tanıtım yazısı yazarak eseri övmüş ve gelenekçi eğitim-öğretime bir takım eleştiriler yöneltmiştir.^[31] 22 Ağustos 1329/1913 tarihli *Sebilürreşad* dergisinde yer alan "Üçüncü Amelî İlmihal" başlıklı bir yazıya göre eser, genel bir kabule mazhar olmakla birlikte, üslubu diğer ilmiyelerden farklı olduğu için bazı kimseler tarafından hak ettiği takdiri görememiş, "bazı cahiller de sırf hasis menfaatleri uğruna" eseri taklid etmiştir.^[32] Bu ifade ile Amelî İlmihal adını taşıyan bazı eserlere bir tarizde bulunulduğu açıktır. "Hasis menfaatleri uğruna" ifadesi biraz ağır kaçsa da Ali Nazîmâ'nın *Amelî İlmihal*'i ve Mehmed Şükrü'nün *İlmî ve Amelî İlmihal*'i ile Halim Sabit'in eserini içerik ve üslup bakımından mukayese etmek pek mümkün değildir; çünkü Ali Nazîmâ'nın eserinde daha önceden yazdığı *Lâhika*'lar serisinin ismi değiştirilmekten başka uygulamaya yönelik neredeyse hiçbir şey yapılmamıştır. Mehmed Şükrü'nün Rüşdiye mektepleri için kaleme aldığı eser ise sadece iman esaslarından bahseden on altı sayfalık bir risaledir. Sade bir dil ile yazdığını söylese de o yaştaki çocukların henüz anlayamayacağı pek çok Arapça ve Farsça tamlama ile doludur.

Amelî İlmihal setinin öğretmen kitabının girişinde Halim Sabit, "ilmihal muallimlerine ihtarât-ı mühimme" diye bir başlık açarak öğretmenlerin ödün vermemesi gereken bir takım mesleki prensiplerden söz etmiş, ayrıca her bir dersin işleniş sırasında hangi öğretim tekniklerinin kullanılması gerektiğini izah etmiştir. Halim Sabit'in öğretmenlere yaptığı uyarılardan birkaçı şunlardır: Öğretmen dersinin verimli olmasını istiyorsa öncelikle kendisini öğrenciye sevdirmelidir. İlkokulda ilmihal öğretiminin temel amacı öğrenciye ihtisas bilgisi kazandırmak değil, İslam dinine karşı gönlünde bir sevgi uyandırmaktır. Öğretmen dersinin öğrenciye tesir etmesini istiyorsa dersi kitaba bakmadan işlemelidir. Ders anlatımında öğrencinin anlayabileceği sade bir dil kullanmalı; dikte üslubunu değil; diyalog üslubunu tercih

[31] Mehmed Akif, "Yeni Bir Mektep Kitabı", *Sırat-ı Müstakim*, 1326, c. 5, sy. 111, s. 115-116.

[32] Bkz. "Üçüncü Amelî İlmihal", *Sebilürreşad*, 1329, c. 10, sy. 260, s. 424-425.

etmelidir. Öğrenciye bilgiyi hazır olarak sunmak yerine dikkatini konuya çekerek bilgiyi almaya hazır hale getirilmelidir.^[33]

Birinci öğrenci kitabı, 21 levhadan oluşmakta ve ibadetlerin eda ediliş şekline dair hemen hiçbir bilgi içermemektedir. Bu levhalarda bazı dualar ve kısa sureler, bir takım temel itikad bilgileri, Allah ve Peygamber sevgisi, ibadetin gerekliliği, temizlik, kardeşlik, fakirlerle iyilik etmek, anne-babaya, yaşlılara ve âlimlere saygılı olmak gibi davranış kazandırmaya yönelik basit ve kısmen birbirinin tekrarı olan cümleler bulunmaktadır. Öğretmen tarafından anlatılacak olan dersin özeti mahiyetindeki levhalarda normatif dil yerine, "Ben Müslümanları severim", "Ben arkadaşlarımı severim" gibi "ben dili" tercih edilmiştir. Serinin 27 dersten oluşan 79 sayfalık ikinci kitabı da benzer bir üslupla yazılmış olup inanç esasları ve namaz, oruç, zekat, hac ve Hz. Muhammed'in hayatına dair özet bilgiler içermektedir. 127 sayfalık üçüncü kitapta ise ilk iki kitabın aksine öğretmen ve öğrenci kitabı birleştirilmiş ve her dersin baş kısmında yer alan bir dipnotta "ezberletirilir", "belletilir", "okutulur", "bi'l-amel uygulatılır" gibi dipnotlarla dersin hangi usule göre işleneceği gösterilmiştir.

2) Nazım İçsel ve *Amelî Malumât-ı Diniyye* Adlı İlmihali

İkinci Meşrutiyet döneminin birden fazla ilmihal seti hazırlayan yazarlarından biri de Nazım İçsel'dir. Nazım İçsel'in *Amelî Malumât-ı Diniyye* adlı sekiz kitaplık bir seti ve bir de 1923 yılında Hafız Nuri ile birlikte telif ettiği *Mekteplilere Amelî Malumât-ı Diniyye* adlı altı kitaplık bir seti vardır. Nazım İçsel'in *Amelî Malumat-ı Diniyye*'si, aynı adı taşıyan eserler arasında "amelî" adına en layık eserdir. Müellif, eserinde önceki ilmihallerin güzel özelliklerini almakla kalmamış, kendisi de yerinde ilaveler yapmıştır. Bu eser haricindeki *Amelî İlmihal* ve *Amelî Malumât-ı Diniyye* adını taşıyan eserlerin pratiğe bakan tek yönü zaman zaman öğretmene yönlendirici bir takım telkinlerde bulunulması, ev ödevleri vb. etkinlikler içermesi ve bir de tedricî olarak konuların daha ayrıntılı işlenmesidir. Bunun haricinde klasik ilmihallerden dikkate değer bir farkları yoktur. Nazım İçsel'in ilmihal setinde ise öğrencinin dinini sevmesi ve dinî konulara ilgi duyması açısından hayati öneme sahip olan ilk iki kitapta yavan ilmihal bilgisi vermek yerine hikaye üslubu tercih

[33] Halim Sabit, *Amelî İlmihal: Muallimlere Mahsus Birinci Kitap*, s. 7-9.

edilmiş ve konular, Fahriye ve Fâhire adlarını taşıyan anne ile kız arasında geçen dinî içerikli diyaloglar suretiyle verildikten sonra "zihinde tutulacak hülâsa" başlıklarında akılda kalması gereken bilgiler özet bir şekilde zikredilmiştir. Ayrıca kitapta el yazısı ile yazılmış okuma parçalarına yer verilmiştir. Serinin ilk kitaplarında daha sık olan okuma parçaları seviye ilerledikçe tedrici olarak azaltılmıştır. "Temrin" ve "vazife" başlıklı sınıf içi etkinlik ve ev ödevlerinin yanı sıra müellif, sınıfta uygulamayı gerektiren abdest ve namaz gibi konularda konunun hemen başında veya dipnotta hoca tarafından öğrenciye uygulama yaptırılmasını hatırlatmaktadır. Hz. Peygamber'in sireti ve peygamberler tarihine ilişkin konular ilmihal konuları arasına dağıtılmış, ayrıca ahlâka ve dinî terbiyeye diğer ilmihallerle mukayese edilmeyecek kadar çok vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla bu kitap, "ezberci eğitim", "ahlâkın ikinci plana atılması", "kuru ilmihal bilgilerinin öğretilmesi" gibi öteden beri ilmihallere yöneltilen eleştirilerden oldukça uzaktır.

3) Üryanîzâde Ali Vahîd ve İlmihalleri

II. Meşrutiyet ve sonrasında yazdığı ilmihallerle dikkat çeken isimlerden biri de Üryanîzâde Ali Vahîd'dir. Ali Vahîd (v. 1940), *İbtidailerde Din Dersleri*, *Asker İlmihali*, *Köylü İlmihali* ve *Çocuk Büyütme İlmihali* adlarını taşıyan dört ayrı ilmihal telif etmiştir. *İbtidailerde Din Dersleri* kitabı 1916 yılında neşredilmiştir. Müellifin, birinci kademedeki din dersleri için hazırladığı bu kitabın bir set olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Türkiye kütüphanelerindeki kayıtlarda sadece birinci devrenin ikinci kitabı bulunabilmiştir. Önsöz içermeyen kitabın ilk paragrafında müellif şöyle demektedir: "Hanım kızlarım, efendi oğullarım! Geçen seneki derslerden Hak Teâlâ hazretlerinin birliğine, Fahr-i Alem efendimizin hak peygamber olduğuna inanmış; akıl erdirmiştiniz. Bununla beraber namaz kılmanın, oruç tutmanın, zekat vermenin, haccetmenin İslam'ın şartlarından bulunduğunu güzelce anlamış, öğrenmiştiniz. Şimdi bu sene de namaz nasıl kılınır, oruç nasıl tutulur, hac nasıl edilir, zekat nasıl verilir bunları öğreneceksiniz. Sonra Peygamber efendimiz dünyaya ne zaman geldi, nasıl ömür sürdü, nasıl peygamberlik etti, ne vakit bu dünyadan ahirete gitti, bunları da anlayacaksınız. Bunlar hep bilinip öğrenilecek şeylerdir."^[34] Ali

[34] Ali Vahîd, *İbtidailerde Din Dersleri*, s. 3.

Vahîd'in bu ifadesinde kitabın, bir serinin devamı olduğu, bir önceki senenin kitabı ile ikinci kitabın içeriğinin ne olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan alıntıda görüldüğü üzere Ali Vahîd, kitabî bir dil yerine hitap tarzını tercih etmiş ve ilmihale dair yazdığı tüm eserlerde mahalle çocuklarını etrafına toplayıp onlara hikayeler anlatan bilge dede üslubunu kullanmıştır.

1915 yılında ilk baskısı yapılan *Asker İlmihali* ise askerlere nasihat etmek için yazılmış olup başlıklandırma ve sistematik açıdan problemler taşımaktadır. Altmış dört sayfalık ilmihalde yirmi sekizinci sayfaya kadar hiçbir başlık yoktur. Başlıksız olan uzunca bölümde iman, ahlâk ve namazın öneminden söz edilmiş, bundan sonra ise kitabın sonuna kadar konular "teyemmüm nasıl yapılır?", "abdest nasıl alınır?", "sabahın farzı nasıl kılınır?" vb. soru tarzındaki başlıklarla anlatılmıştır. Sistematik düzensizliğin en büyük göstergelerinden biri de eserde teyemmüme abdestten önce yer verilmesidir. Ali Vahîd, Cumhuriyetin ilanı sonrasında bu kitabı epeyce genişleterek 56 ders halinde yeniden yazmış ve kitap 420+16 sayfa halinde yeniden neşredilmiştir (İstanbul: Türk Matbaası, 1927). İç kapakta Genel Kurmay Başkanlığı'nın düzenlediği ordu için din tedrisatına münasip bir kitap telifi konulu bir yarışmada kitabın birincilik ödülü kazandığı bilgisi yer almaktadır.

Ali Vahîd'in farklı alanlara dair yazdığı ilmihallerden biri de 1338/1922 yılında neşredilen *Köylü İlmihali* adlı eserdir. 128 sayfadan oluşan bu eserin kapağında bu kitabın, Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekaleti'nin (Milli Eğitim Bakanlığı) ilk neşrettiği kitap olduğu bilgisi yer almaktadır. *Asker İlmihali*'nin ilk neşrinde olduğu gibi bu kitapta da başlıklandırmada bir düzensizlik ve özensizlik görülmektedir. Kitaptaki ilk başlık 39. sayfadaki "Temizlik" başlığıdır. Namaz konusu da bu başlık altında hiçbir alt başlığa yer verilmeden anlatılmış ve 67. sayfada "Oruç" konusu başlamıştır. Bundan sonraki başlıklar nispeten daha düzenlidir. Kitapta bildik ilmihal konularına ilave olarak içki belası, kumar belası, "bulaşık hastalıklar", zenginlik ve ağaç dikmek başlıkları yer almaktadır. Köylüye özel bir ilmihal yazma fikri, düşünce olarak çok güzeldir; ancak sistematik düzensizlik, paragraflama ve başlıklandırmanın gelişigüzel yapılması ve harflerin küçük punto ile yazılması eserin olumsuz yanlarıdır.

Ali Vahîd, 1918-1927 tarihleri arasında 248 sayı kadar neşredilen *Köy Hocası* adında bir mecmua da çıkarmış ve Mehmed Akif (v. 1936), Hasan Sabit'in *Amelî İlmihal*'i gibi bu mecmua hakkında da övücü bir yazı kaleme alarak Ali Vahîd'i bu hayırlı hizmette yılmadan çalışmaya teşvik etmiştir.^[35] Eşref Edib'in (v. 1971) bu mecmua hakkında 1921 yılında yazdığı "Köy Hocası Geldi" başlıklı bir yazısından Ali Vahîd'in *Köy Hocası* mecmuasını ve *Köylü İlmihali*'ni fildişi kulesinden yazmadığı, bizzat Anadolu'nun köylerine gidip köylünün arasına karışarak vaaz ve irşad faaliyetlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır.^[36]

Ali Vahîd'in ilginç ilmihal çalışmalarından biri de *Çocuk Büyütme İlmihali* adını taşıyan 13 sayfalık risaledir. Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Hıfz-ı Sıhha Şubesi tarafından 1924 yılında neşredilen risalenin başında müellif, dinin anneye ne kadar değer verdiği üzerinde durmuş, daha sonra çocuğun beslenmesi ve temizliği konusunda detaylı bilgiler vermiştir. İçerik, esere "genel esaslar" anlamında mecazen "ilmihal" adının verildiğini düşündürüyorsa da müellif, risalenin başından sonuna kadar işlediği konularda âyetler, hadisler ve sahabe sözlerine yer vermek suretiyle eseri dinî bir kisveye büründürmüştür. Ayrıca diğer eserlerinden farklı olarak *Çocuk Büyütme İlmihali*, o dönemin kadınlarında okur yazarlığın yaygın olmaması ve okuma bilenlerin de harekesiz metinleri okumakta zorlanması sebebiyle baştan sona harekeli bir metindir.

Ali Vahîd'in eserlerinden biri Nesil Yayınevi tarafından sadeleştirilerek *Dinimizi Öğrenelim* adıyla neşredilmiştir (İstanbul, 1995); ancak bu eser, bilinen eserleriyle birebir örtüşmediği gibi, kaynaklarda Ali Vahîd'in *Dinimizi Öğrenelim* adında müstakil bir eseri de bulunamamıştır.

Sonuç olarak Ali Vahîd'in eserlerinde tertip ve düzen bakımından eksiklikler bulunsa da gördüğü ihtiyaca binaen farklı alanlarda ilmihaller kaleme alması takdire şayan bir çabadır. Nitekim Ali Vahîd'in bu çabası sonuçsuz kalmamış ve devamında Ahmed Hamdi Akseki de farklı kademelerdeki öğrencilere, askerlere ve köylülere yönelik ilmihal kitapları yazmıştır.

[35] Mehmed Akif, "Köy Hocası", *Sebilürreşad*, (r.) 1334, c. 15, sy. 382, s. 331-332.

[36] Bkz. Eşref Edib, "Köy Hocası Geldi", *Sebilürreşad*, (r.) 1337, c. 149, sy. 476, s. 75-76.

4) Ahmed Hamdi Aksekili ve İlmihalleri

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş döneminde aktif rolü olan ve ilmihal kapsamında değerlendirilebilecek pek çok esere imza atan isimlerden biri de Ahmed Hamdi Akseki'dir (v. 1951). Ahmed Hamdi, 1919-20 yıllarında *Dinî Dersler* adında üç kitaplık bir seri yayınlamıştır. Bu serinin ilk kitabı üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda usulüddin (itikat), ikinci kısımda ibadetler, üçüncü kısımda ise İslam ahlâkı ele alınmıştır. İkinci kitap, *Ahlâk Dersleri* adıyla neşredilmiştir. Bu kitabın *Dinî Dersler* serisinin ikinci kitabı olduğu müellifin, "Bu bahsin asıl tafsilatı ahlâkiyâtta bâhis olan ikinci kitaptadır" ifadesinden anlaşılmaktadır.^[37] 373 sayfadan oluşan üçüncü kitap ise iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda dinin mahiyeti, menşei ve beşeriyet için lüzumu gibi konular ele alınmış; ikinci kısımda ise itikat ve ahlâk esasları bakımından fıtrata en uygun dinin İslam dini olduğu ispatlanmaya gayret edilmiştir. Akseki'nin Bahriye Mektebi'nde malumât-ı diniyye muallimi iken kaleme aldığı bu eser, gerek sistematik ve gerek felsefî derinlik bakımından o dönemde ders kitabı olarak yazılan ilmihallerden çok farklıdır. Müellif, eser boyunca ezberlenmeye hazır formüle edilmiş basmakalıp ilmihal bilgileri vermekten ziyade aklî temellendirmelere önem vermiş, ibadetlerin bireysel olarak uygulanış şekline ziyade hikmetlerine ve toplumsal özelliklerine dikkat çekmiştir. Diğer ilmihallerde ya hiç değinilmeyen ya da temas edilip geçilen İslam ahlâkına ise müstakil bir cilt ayırmış, genel olarak din konusuna ayırdığı üçüncü kitapta ise Avrupa'daki genelde din ve özelde İslam aleyhtarı felsefe ve görüşlere cevaplar vermiştir. Akseki, bu eserini daha sonra *İslam Dini: İtikad İbadet Ahlâk* adıyla özetlemiş ve bu eser Cumhuriyet döneminde imam hatip lisesi ve Kur'an kursları gibi kurumlarda uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. Akseki'nin *Askere Din Dersleri*, *Köylülere Din Dersleri* ve *Yavrularımıza Din Dersleri* gibi belirli muhataplar için yazılmış ilmihalleri de mevcut olup ilmihallerinin çeşitliliği bakımından Üryânîzâde Ali Vahîd'i kendisine örnek almış gibidir.

[37] Ahmed Hamdi, *Dinî Dersler: Birinci Kitap İkinci Kısım*, İstanbul: Âmidî Matbaası, 1339, s. 222.

D. Öğrenci İlmihallerine Yönelik Eleştiriler

Yukarıda ifade edildiği gibi, Birinci Meşrutiyet'in ilanına kadar mevcut halk ilmihalleriyle idare edilmiş, Birinci Meşrutiyetin ilanı sonrasında ilmihal literatürü çığ gibi büyüyerek 40 yıllık bir sürede, sayıları hayli yekün tutan abartılı bir ilmihal literatürü ortaya çıkmıştır. Mekteplerin çeşitliliği, sınıflar arasındaki seviye farkı ve müfderat değişikliği gibi, ilmihallerin yazılması için makul sebepler bulunmakla birlikte, sayının bu derece artış göstermesinde belki de en önemli sebep, yazılan ilmihallerle dinî tedrisatta istenen başarının yakalanamaması, öğrenciye dinî pratiklerin bir türlü kazandırılmaması ve dinî duygunun gereği gibi aşılanamamasıdır. Bundan dolayı bir yandan bazı ilmihal yazarları, eserlerinin önsözünde isim vermeksizin daha önceki ilmihalleri eleştirirken bir yandan da gazete ve dergilerde ilmihal eserlerinin içerik bakımından, din hocalarının da pedagojik bakımdan yetersizliğine dair pek çok makale yazılmıştır. Yukarıda Mustafa Bey ve İbrahim Hilmi Çığraçan gibi bazı ilmihal yazarlarının önceki ilmihallere yönelik eleştirilerine temas etmiştik. Burada ise daha ziyade günlük ve haftalık neşriyata yansıyan din eğitimi ve ilmihal eserlerine yönelik tespit ve eleştiriler üzerinde duracağız.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilmihallere ve mekteplerde din tedrisatına ilişkin ilk eleştirel yazı, Satı Bey'e aittir. Satı Bey, 1326/1910 yılında *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*'nda neşredilen "İlmihal Nasıl Öğretilmelidir?" başlıklı yazısında ilmihal tedris usulünü eleştirerek henüz soyut bilgileri kavrayamayacak yaşta olan küçüklere soyut bilgilerin öğretilmeye çalışılmasının onları anlamadan ezberlemeye ittiğini savunmuş ve çözüm önerisi olarak çocuklara öncelikle somut bilgiler öğretilerek tedrice riayet edilmesini; abdest, namaz gibi amelî konuların şartlarını ve rükünlerini ezberletmek yerine uygulamalı olarak gösterilmesini önermiştir.^[38] Satı Bey'in makalesinde şu ifadeleri önemlidir:

Filvaki altı yedi yaşında çocuklara mahsus ilmihallerin bile ilk sahifeleri "İlmihal her müslim ve müslime için itikad ve amele dair bilinmesi lazım olan şeydir", "Farz delil-i kat'î ile bilinen şeydir", "Vâcib, delil-i zannî ile bilinen şeydir", "Cenâb-ı Hakk'ın sıfât-ı selbiyesi

[38] Satı Bey'in yazısının tam metni için bkz. Arpağuş, "Bir Telif Türevi Olarak İlmihal", s. 54-56.

ve sıfât-ı subûtiyesi vardır"... gibi tarifler ile doludur. Muallimler, ilk derslerden itibaren bunları çocuklara öğretmeğe çalışmaktadır. Düşünmeli, bir çocuk kafası böyle bir lisanı nasıl anlayabilir? Bir çocuk zihni, bu kadar mücerred efkâr ve tarifâtı nasıl idrak ve ihâta eyleyebilir?.. Böyle tarifleri o yaşta çocuklara öğretmeğe kalkışmak, onları hiç anlamaksızın –asla hazm ve temsil edemeksizin- körü körüne ezberlemeğe mecbur etmekten başka ne netice verebilir? Ve ne netice verebiliyor?

Aynı yıl Mehmed Akif de Halim Sabit'in *Amelî İlmihal*'ini tanıtmak amacıyla kaleme aldığı yazıda Halim Sabit'in *Amelî İlmihâl*'inden bahisle "Artık yedi sekiz yaşındaki yavrularımız yaşını başını almış ulema-yı kelâmın bile kolay kolay anlayamayacağı sıfât-ı zâtiye, sıfât-ı sübutiye bahislerini papağan gibi ezberlemek mecburiyetinde kalmayacak. Artık çocuklarımız, fıtrat-ı beşere tamamiyle mülayim bulunmasından, daha açık bir tabir ile o fıtratın aynı (tâ kendisi) olmasından dolayı sadeliği ve basitliği temsil eden ahkam-ı şer'iyemizi, akâid-i esasiyemizi birer muamma gibi telakki etmeyecek"^[39] diyerek bir yandan Halim Sabit'in ilmihalini överken bir yandan da diğer ilmihallerin ezber usulünü esas alan bir mantıkla yazıldığı eleştirisini getirmiştir.

Sırat-ı Müstakim'de 1911 yılında "Mekteplerde Din" adlı bir yazı kaleme alan A. Süleyman ise ezber usulü, ilmihal kitaplarının dilinin zorluğu ve din derslerine giren hocaların yetersizlikleri gibi benzer hususlardan yakınarak şöyle demektedir:

Tedrisat-ı diniyye bu mekteplerde nasıl gidiyor? En kısa ve kestirme cevap olarak "ezbercilik usulü" diyeceğim. Anlamadan ezberletmek. İdadilerde din ve itikadiyât namına bir iki zatın eserini okutuyorlar. Bu kitaplar ezbercilik usulünün tamâmından başka bir şeye yaramıyor. Abdestin müstehapları kaçır? Abdest duası nasıldır? Kuyuları nasıl tathîr ederler? Namazın mendupları kaçır? Sıfât-ı sübutiye nelerdir? gibi bir takım suâller. Bu kitaplar muğlak ibareli olduğundan talebe aynen ezberliyor, anlayamıyor. Hatta o derecedeki bir çok muallimler sayfa kenarlarına sualler yazdırıyor. Talebeyi isticvâb ederken kitabın suallerini okuyarak soruyor. Sual başka bir tarza çevrilerek sorulacak

[39] Mehmed Akif Ersoy, "Yeni Bir Mektep Kitabı", *Sırat-ı Müstakim*, 1326, c. 5, sy. 111, s. 116.

olursa talebe cevap veremiyor. Anlamıyor bile. İmtihanlar daha beter.^[40]

A. Süleyman, makalenin devamında, diğer derslere giren hocaların dinî bir takım akideleri alt üst ettiklerini ve Batı'da henüz herkes tarafından kabul edilmiş olmayan evrim teorisi gibi bir takım teorilerin öğrencilere kesin hakikat imiş gibi takdim edildiğini ifade ettikten sonra din hocalarının öğrencilerden bu tip konularda kendilerine soru geldiğinde cevap vermek yerine "Senin haddin değil. Çok karıştırırsan kafir olursun" vb. sözlerle soruları kestirip attıklarını da ifade etmektedir.^[41]

II. Meşrutiyet döneminde ilmi hallere ve dinî tedrisata ağır eleştiriler yönelten yazarlardan biri de Alimcan el-İdrîsî'dir (v. 1959). Ancak el-İdrîsî'nin eleştirileri ezber.usulü ve ilmi hallerin dilinin ağırlığından ziyade, içeriğe yönelik olup ilmi hal konularının itikad, ibadet ve peygamberler tarihine indirgenmesini, toplumsal ve vicdani ödevlerin ihmal edilmesini ve konuların felsefî derinlikten yoksun olmasını eleştirerek şöyle demektedir:

Mekteplerimizde ulûm-i diniyye dersleri okunuyor. Fakat mektepten çıkanların ekseri dinden bîhaber olarak çıkıyorlar. Bunun sebebi ise pek zahir. Öyle uzun uzadıya fikir yormaya hacet yok. Mekteplerimizde okunan ulûm-i diniyyenin tarih-i enbiya ile vezâîf-i şahsiyeden ibadât kısmına münhasır kalması. Halbuki ulûm-i diniyyemizin en mühim ve en adi aksâmı meyanında vezâîf-i ictimâîye, vezâîf-i vicdâniye kısımları vardır. Biz bunları setr ve ihmal edip İslamiyeti yalnız namaz kılıp oruç tutmaktan ibaret diye telakki ve telkin etsek "Akı olmayanın dini yoktur", "Din, Allah'ın, Resulünün ve bütün müslümanların hayrını istemektir"... gibi hakâik-i ulviyeyi muhtevi olan ehâdis-i şerifeyi ihmal edip ibadât-ı şahsiye hakkında, birçoğu akvâl-i fukahadan ibaret olan tafsilat-ı zâide ile iştigal etsek ulûm-i diniyye diye, müsemmalar isimleriyle taban tabana zıt olan *Dürr-i Yektâ*, *Tarih-i Âli-yi Enbiya* gibi fevâidi pek mahdud olan ibtidâi kitapları mekâtib-i ibtidaiyede tedris etsek emin olalım bizim mekteplerimiz, -Ebu'l-Alâ el-Maarî'nin "Yeryüzü halkı iki kısımdır: dini olmayan akıl sahipleri ve akı olmayan dindarlar" dediği gibi- ikiye münkasım olur, belki de

[40] A. Süleyman, "Mekteplerde Din", *Sırat-ı Müstakim*, 1329, c. 7, sy. 164, s. 127.

[41] Süleyman A., "Mekteplerde Din", *Sırat-ı Müstakim*, 1329, c. 7, sy. 164, s. 128.

olmuşlardır ve böyle olmakta yerden göğe kadar hakları vardır. Çünkü mufassal tarih ve coğrafya okuyan, ulûm-i tabiiye tedris eden, fûnûn-i riyaziye taallüm eden ve bu suretle aklını tevsik ve malumâtını tevsî' ederek muhakemeye alışmış olanlar kırkbeş sayfalık bir ibâdat-ı şahsiyeye müteallik mebâhis-i fer'iyeyi "malumât-ı âliye-i diniyye" diye peşin peşin kabul edemezler. Onlar muhakemeli bir tarih-i enbiya, müberhen ve mukni bir mebâhis-i diniyye isterler.^[42]

el-İdrîsî, ikinci makalesinde de eleştirilerini sürdürmüş ve dinî bilgilerin öğrencilere, layık vechile öğretilmesi için "dinî malumâtı, *Dürr-i Yektâ* mündericâtına münhasır ve efkârı, küçük kafası kadar mahdud olan" din hocalarının görevden uzaklaştırılması ve maarif nezareti tarafından bir kitap telif komisyonu kurularak bütün okullarda din dersinde okutulmak üzere bir kitap hazırlanması gerektiğini savunmuş ve devamla şöyle demiştir: "Bugün mekâtib-i idadiyemiz ve rüşdiyemizde tedris olunan ulûm-i diniyye kitaplarımız pek sönük şeylerdir ve pek ibtidaî tarzda yazılmış kitaplardır. Hiçbiri hakâik-i ulviye-i İslamiye'yi tamamıyla muhtevi değildir. Bazı fuzâlamız tarafından yazılan müfid kitaplar var ise de klasik olmadıklarından (!) mekteplerde ders olarak okutulamazlar."^[43] Yazarın bu son cümlesi belli ki yeni pek çok ilmihal kitabı yazılmış olmasına rağmen hâlâ *Dürr-i Yektâ* vb. eski kitapları okutmakta ısrarcı olan öğretmenlere bir göndermedir.

O, dönemde okul ilmiyelerine eleştiri yönelten yazarlardan biri de Kâzım Nami'dir (v. 1967). 1914 yılında kaleme aldığı "Dinî Terbiye" başlıklı makalede Kâzım Nami de, Alimcan el-İdrîsî gibi toplumsal ve vicdani ödevlerin önemine dikkat çektikten sonra şöyle demiştir: "Biz şimdiye kadar terbiyeyi maa't-teessüf pek yanlış anladık ve tabii hiç tatbik edemedik. Mekteplerde Kur'an-ı Kerim'i okumayı, namaz surelerini ve ilmihali basmakalıp ezberlemeyi dinî terbiye için kafi gördük ve görüyoruz. Artık bu pek mahdud zihniyeti izale etmek lazımdır. Halkın vicdanının en derin ve keşfolunmaz yerlerinde yaşayan imanı ikaz ve tenvir etmek, ondan en büyük ictimai vazifeleri istihsale

[42] Alimcan el-İdrîsî, "Mekteplerimizde Ulûm-i Diniyye Tedrisatı", *Sırat-ı Müstakîm*, 1329, c.7, sy. 171, s. 227-228.

[43] Alimcan el-İdrîsî, "Mekteplerimizde Ulûm-i Diniyye Tedrisatı (2)", *Sırat-ı Müstakîm*, 1330, c.7, sy. 173, s. 259-260.

çalışmak vatan evladının terbiye ve taallümü ile tavazzuf edenler üzerine farzdır.”^[44]

Aynı yıl *Sırat-ı Müstakim*'de “Çocuklarımıza Akâid-i İslamiyenin Usul-i Tedris ve Telkini” başlıklı üç yazı kaleme alan Abdüllatif Nevzad ise ders kitaplarından ziyade öğretim yöntem ve tekniklerine dikkat çekerek öğretimde “anlatma yöntemi”, “soru sorma yöntemi” ve “karma yöntem” olarak başlıca üç yöntem olduğunu söylemiş ve bunların ilkinde monoloğun, ikincisinde diyalogun hakim olduğunu, üçüncüsünün ise bu ikisinin karışımı olduğunu belirttikten sonra din dersleri için en elverişli yöntemin karma yöntem olduğunu, ne var ki ilmi hal derslerinde bu üç yöntemden hiçbirinin kullanılmadığını ve öğrencilerin tamamen ezbere yönlendirilerek soru sormaktan bile korkar hale getirildiklerini ifade etmiştir.^[45] Abdüllatif Nevzad'a göre asıl sorun, -her ne kadar kendisi ilmi hal kitaplarından hiç söz etmemiş olsa bile- öğretimde hangi kitabın kullanıldığında değil; konuyu belletmek için hangi usulün uygulandığındadır. Kuşkusuz eğitim-öğretime elverişli bir kitap bulunması önemlidir. Ancak bu, tek başına yeterli olmayıp onu uygulayacak olan öğreticilerin de bir usul takip etmesine ihtiyaç vardır. Ne var ki usule riayet etmemekten kaynaklanan başarısızlık bu dönemde telif edilen makalelerin çoğunda hep ders kitabı olarak kullanılan ilmi hallere fatura edilmiş, eksiksiz bir ders kitabı yazıldığında din eğitimindeki sorunların üstesinden gelineceği sanılmıştır. İşte Abdüllatif Nevzad, bu üç makale ile asıl soruna dikkat çekmek istemiş gibidir.

Bu dönemde Ahmed Hamdi Akseki de gerek *Dinî Dersler* adlı eserinde ve gerek *Sebilürreşad*'da neşredilen birkaç makalesinde mevcut ilmi hallere ve dinî öğretime ciddi eleştiriler yöneltmiş ve bazı çözüm önerileri sunmuştur. Akseki, *Dinî Dersler*'in üçüncü kitabının girişinde dinin önemi, dinsizlik dalgasının günbegün yayıldığı ve din konusundaki şüphe ve tereddütlerin arttığını tespit ettikten sonra bu konuda malumât-ı diniyye ve ahlâk dersi hocalarına büyük iş düştüğünü ve din konusundaki bu tereddütlerin okul sıralarında izale edilmesi gerektiğini belirtmiş ve devamla mevcut ilmi hal literatürünü eleştirerek şöyle demiştir:

[44] Kazım Nami, “Dinî Terbiye”, *İslam Mecmuası*, 1332, sy. 1, s. 17-20.

[45] Bkz. Abdüllatif Nevzad, “Çocuklarımıza Akâid-i İslamiyenin Usul-i Tedris ve Telkini”, *Sırat-ı Müstakim*, 1327, c. VII, sy. 174, s. 276, 278.

Mekteplerde talim edilmekte olan ulûm-i diniyye dersleri -maat-teessüf- bu ihtiyacı tatmin etmekten çok uzaktır. Dokuz, on -hatta daha fazla sınıflı- mektep programlarını gözden geçirecek olursak ulûm-i diniyye namına kitabu's-salat, kitabu's-savm, kitabu'z-zekat, kitabu'l-hacdan başka bir şey tedris edilmediğini görürüz. Her sınıfta tekerrür edip duran, bu mebâhistir. Halbuki bunlar esasen zarurât-ı diniyyeden olmak dolayısıyla her müslümanın daha ailesi nezdinde iken bileceği bir şeydir. Bu mebâhis ile senelerce uğraşmaya hacet yoktur. Çünkü talebeye bir taraftan bunları mekanikî bir tarzda ezber ettirirken diğer taraftan şüphe ve tereddüdlere düşüyor, gittikçe din muhabbeti kalbinden zail olmaya başlıyor. Artık ezberlemiş olduğu şeylerin de lüzumsuz olduğuna kail olmaya başlıyor ve bu suretle gençlikte bir buhran husule geliyor. Bunun sebebi ise kalpte uyanmış olan şüpheler, asrî bir fikir ve lisan ile izale edilmeyerek onların gittikçe büyümüş olmasıdır. İşte bunun içindir ki mekteplerde okunan din derslerinden -umumiyetle- beklenen netice elde edilemiyor. Zira zamanın icabâtı, efkârın tahavvülâtı, muhitin tesirâtı nazar-ı dikkate alınmayarak vuku bulan davetler, müntic-i muvaffakiyet olamaz. Hal-ka karşı yapılacak tebligat ve irşadatta zaman, mekan ve efkâr mutlaka nazar-ı dikkate alınmalıdır...^[46]

Konuya ilişkin makalelerinde ise Akseki'nin özellikle şu satırları dikkat çekicidir:

Dini yalnız bir ibadet ve itikad meselesi suretinde telkin etmemeli, onun bir de medeniyet meselesi olduğunu anlatabilmeli, duyurabilmelidir. Bunu duyurmadıkça itikat ve ibadet bir fikr-i mücerreden, bir amel-i mekanikîden ibaret kalır. Mutekid ve âbidde ahlâkî ve ictimai bir tesir husûle getiremez. Halbuki müslümanlık yalnız bir itikat ve ibadet değildir. Onun kendisine mahsus bir itikadiyâtı vardır, o itikadiyât üzerine müesses ibadeti olduğu gibi, bunlardan mütevellid bir ahlâkiyatı, bir ictimaiyât ve medeniyeti ve bunlardan doğan bir siyaseti vardır. İtikad ve ibadetin netice ve semeresi olan İslam ahlâkı, İslam ictimaiyâtı, İslam medeniyeti anlatılmadıkça itikad ve ibadet el-bette faidesiz kalır...^[47]

[46] Ahmed Hamdi Akseki, *Dinî Dersler: Üçüncü Kitap*, s. b.

[47] Ahmed Hamdi, "Mekteplerde Tedrisat ve Terbiye-i Diniyye Meselesi Hakkında", *Sebilürreşad*, 1339, c. 19, sy. 488, s. 215.

Akseki'nin bu ifadeleri, din tedrisatında ve ilmihal literatürünün genelinde dinin duygu, ahlâk ve toplumsallık boyutunun ikinci plana atıldığına ve görmezden gelindiğine yönelik önemli bir tespit ve haklı bir eleştiridir.

Son yazısında ise Akseki, gençlikteki fikrî ve ahlâkî buhran üzerinde durarak bu buhranın başlıca iki sebebi olduğunu belirtmiş ve çözüm önerilerini sıralamıştır. Müellife göre buhranın sebepleri "gençliğin talim ve terbiyesi ile meşgul olanların ekseriyetle lakayt tavırları ve tedrisat-ı diniyye ile meşgul olan zevatın her zaman ve mekana göre değişmesi katiyen lazım gelen usûl-i tedrisin yalnız bir şeklinde ısrar etmeleri; daha doğrusu mesâlik-i irşada vakıf olmamalarıdır." Din derslerinin verimli bir şekilde yapılabilmesi için sunduğu başlıca çözüm önerileri ise şunlardır: Din derslerine ait programlar esaslı bir şekilde ıslah edilmeli, talebede din muhabeti uyandıracak bir tarzda din kitapları yazılmalı, din derslerinde İslam'ın ferdî olmaktan ziyade ictimai ve ahlâkî bir din olduğu nazar-ı dikkate alınmalı ve konular, fikhî ve kelâmî terimlere boğulmamalı, fikhî ve itikadî konular okutulurken uzmanların bilmesi gereken ayrıntılardan sarf-ı nazarla zarurât-ı diniyye miktarı öğretilerek meselenin özüne çok önem verilmeli ve talebede dine karşı aşk ve muhabbet uyandırmak için ibadetlerin ahlâkî ve toplumsal hikmet ve maslahatları da mümkün mertebe izah edilmeli, dinî edebiyata ehemmiyet verilmeli, mevlid vb. dinî günlerden (dini öğretmek konusunda) azamî surette istifade edilmeli, din büyüklerinin özellikle hayata ilişkin faaliyetlerinden sık sık bahsedilmeli, Hz. Peygamber'in siretinden ve özellikle ahlâk ve ictimaiyâta ilişkin olan menâkıbından daima söz edilmeli, din dersi hocalarının menşelerine çok dikkat edilmeli ve bunun için medresetü'l-mütehassısînin felsefe bölümü mezunları esas kabul edilmelidir.^[48]

Özetle bu dönemde ders kitabı olarak yazılan ilmihallere yöneltilen eleştiriler şu maddelerde toplanabilir: Dilin ağır olması, konuların ter-tibinde düzensizlik, gereksiz tekrarlar, dinin bireysel boyutuna ağırlık verilip ahlâkî ve toplumsal boyutun ihmal edilmesi, duygu boyutunun ikinci plana atılması, İslam'ın itikat ve ibadetlere indirgenmesi.

[48] Ahmed Hamdi, "Mekteplerde Din Tedrisatı", *Sebilürreşad*, 1342, c. 22, sy. 553-554, s. 55.

Esasen Osmanlı Devletinin sonlarına doğru, dinî tedrisat ve ilmihaller konusundaki problemler net bir şekilde teşhis edilmiş, bir ilmihalin nasıl olması ve hangi konuları ihtiva ettiği konusundaki fikirler büyük ölçüde netlik kazanmış ve aslında Osmanlı'nın yıkılışına doğru dil, sistematik ve içerik bakımından oldukça güzel çalışmalar da yapılmıştır. Ne var ki Cumhuriyetin ilanı sonrasında dinî neşriyat büyük oranda sekteye uğramış ve Ömer Nasuhi Bilmen *Büyük İslam İlmihali*'ni yazıncaya kadar, Akseki'nin birkaç eseri haricinde bu alanda kaydedeğer hiçbir eser yazılmamıştır. *Büyük İslam İlmihali* ise, uzun yıllar ilmihal alanında büyük bir boşluğu doldurduğu müsellem olmakla birlikte, ne yazık ki Osmanlı'nın son döneminde –en azından fikir düzeyinde- gelineen noktanın çok gerisindedir. Çünkü bu ilmihalde de aslan payı ibadetlere ayrılarak bu konuda epeyce ayrıntıya girilmiş, ahlâk konuları kitabın sonunda otuz sayfaya sıkıştırılmış ve sıradan bir vatandaşın kolaylıkla anlayabileceği sade bir dil kullanılmamıştır. Ayrıca içerik de topluma göre güncelleştirilmemiş ve klasik dönem fıkıh literatüründe mevcut bilgilerin Türkçe'ye aynen aktarılması ile yetinilmiştir. Son yıllarda telif edilen birkaç ilmihali hariç tutarsak Ömer Nasuhi Bilmen'in ilmihali model olarak telif edilen diğer ilmihaller de, konu dağılımı açısından pek farklı değildir. Bu durum günümüzde de içerik olarak Meşrutiyet dönemindekine benzeyen tartışmaların yaşanmasına yol açmış, bu eserleri merkeze alan bireysel dindarlık anlayışı "ilmihal dindarlığı" şeklinde terimleştirilmiş ve M. Hayri Kırbaçoğlu, 2002 yılında *İslamiyat* dergisinde "İlmihal Dindarlığının İmkânı Üzerine" başlıklı uzunca bir yazı kaleme almıştır. Kırbaçoğlu, makalesinin başında "bu sınırlı incelemede cevabı aranması gereken en önemli soru, kanaatimizce ilmihallerin bir dindarlık tasavvuruna sahip olup olmadığı, sahip ise bunun ne tür bir dindarlık tasavvuru olduğudur" diyerek piyasada mevcut ilmihallerin daraltılmış, derinliksiz, şekilci-mekanik, anakronik, psikopatolojik, erkek egemen, yetişkin merkezli ve eksik-yanlış bir dindarlık ve daraltılmış bir kulluk sunduğunu ifade etmiş ve bu iddiasını ağırlıklı olarak Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali*'nden aldığı örneklere dayandırmıştır.^[49]

[49] Cumhuriyet dönemi ilmihallerinin eleştirisi için bkz. M. Hayri Kırbaçoğlu, "İlmihal Dindarlığının İmkânı Üzerine", *İslâmiyât*, 2002, s. 109-124; Ramazan Bozkurt, "Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri", s. 136-194.

III. Halk İlmihalleri

Tanzimatın ilanı sonrasında halka yönelik ilmihal kitapları da yazılmıştır. Bu ilmihallerin birkaç istisna hariç hemen hepsinde Hanefî mezhebi esas alınmıştır. Şâfiî mezhebine dair sadece bir, Caferî mezhebine dair ise aynı müellife ait ve biri diğerinin devamı niteliğinde iki ilmihal mevcuttur. Hanefî mezhebine göre yazılan ilmihallerin birkaçı hariç hemen hepsi küçük hacimli eserlerdir. Bu dönemde ibadetlerden yalnızca birini veya kadınların özel halleri ya da aile hukukunu konu alan monografik ilmihaller de mevcuttur.

Geniş kapsamlı ilmihallere örnek olarak Abdullah Şevket'in *Necâtü'l-mü'minîn*, Mehmed Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslam* ve Hacı Reşid Paşa'nın *Din-i Mübîn-i İslam* adlı eserleri zikredilebilir. Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslam*'ı hakkında yukarıda bir bilgi verildiği için burada *Necâtü'l-mü'minîn* ve *Din-i Mübîn-i İslam* hakkında bir nebze bilgi verilecek, ardından Hanefî mezhebi haricindeki ilmihallere ve monografik ilmihal çalışmalarına değinilecektir.

1. İçel'li Abdullah Şevket ve *Necâtü'l-mü'minîn* Adlı İlmihali

Necâtü'l-mü'minîn, Karamürsel kazası naibi İçel'li Abdullah Şevket b. Mahmud Hamdi'ye ait bir eserdir. 376 sayfa olan bu eser giriş, üç bölüm ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde müellif, fıkıh usulü eserlerinde yer alan emir ve nehy konusunu ayrıntılı bir şekilde ele almış; birinci bölümde emre konu olan fiilleri (memurun bih), ikinci bölümde yasaklanan fiilleri (menhiyyün anı), üçüncü bölümde ise ahlâkî konuları işlemiştir. Emre konu olan fiiller bahsinde namaz, oruç, hac, zekat gibi ibadetler anlatılmıştır. Yasaklanan fiiller bahsi, küfür lafızları, isyan ve nifak olarak üç ana başlıktan oluşmaktadır. Ahlâka dair olan üçüncü bölümde ise istikâmet, tövbe, mücahede, takva vb. konular ele alınmıştır.

Abdullah Şevket, eserin girişinde halkın ilmihal bilgisine ihtiyaç duyduğunu, ne var ki kaynaklarının genelinin dilinin Arapça olması itibarıyla bu eserlerden ancak kültürlü insanların istifade edebildiğini, Türkçeye tercüme edilenlerin ise ya "tercümede kaba saba bir dil kullanmak lazım imiş gibi" anlaşılmaz bir dile sahip olduğunu ya da üzerinden çok zaman geçmesi ve dilin dönüşmesi sebebiyle artık anlaşılmaz olduklarını, bu sebeple bir ilmihal yazmaya karar verdiğini

ifade etmiştir.^[50] Ne var ki giriş kısmında olabildiğince Arapça ve Farsça terkiplerden kaçınacağını ve sade bir dil kullanacağını söylemesine rağmen eserde ağıdalı sayılabilecek bir dil kullanmıştır. Ayrıca eserin sistematüğinde bazı düzensizlikler göze çarpmaktadır. Mesela itikat esaslarının ele alındığı bölümde tırnak kesmek ve dünyanın yuvarlak olup olmadığına ilişkin bazı başlıklar yer almaktadır. Konularla ilgili bazı menkıbelere de yer verilen kitap, zaman zaman bir vaaz kitabını andırmaktadır.

2. Hacı Reşid Paşa ve *Din-i Mübîn-i İslam* Adlı İlmihali

Bu dönemde ilmihale dair hacimli eserlerden bir diğeri son dönem Osmanlı valilerinden ve Mecelle şârihlerinden olan Hacı Ahmed Reşid Paşa'nın (v. 1918) *Din-i Mübîn-i İslam* adlı eseridir. Beş ciltten oluşan eserin birinci cildinde (168 s.) inanç esasları, ikinci cildinde (205 s.) temizlik ve namaz, üçüncü cildinde (172 s.) zekat, oruç ve hac, dördüncü cildinde (151 s.) aile hukuku ve beşinci cildinde (129 s.) tasavvuf ve ahlâk konuları işlenmiştir. Ferağ kaydında müellif eseri sekiz ayda telif ettiğini ve 1323 Mart'ının Pazar günü tamamladığını ifade etmektedir. Amelî konularda Hanefî, itikadî konularda Maturîdî mezhebinin esas alındığı kitapta, inanç esasları konusunda diğer ilmihal kitaplarında pek rastlanmayan "rü'yetullah", "âlemin hâdis olması", "halk-ı ef'âl" gibi kelâmî pek çok tartışmaya yer verilmiş ve aklî delillendirmeler yapılmıştır. İbadetlere ve aile hukukuna ayrılan bölümler, orta hacimli bir fıkıh kitabı kadar ayrıntılı ve müdelleldir; ancak mezhep içi tartışmalara pek girilmemiştir. Tasavvuf ve ahlâka dair olan beşinci cildin tasavvuf kısmında tasavvuf ilmi, seyr-u sülûk ve kalbin halleri hakkında bilgi verilmiş, daha sonra Nakşî, Kâdirî, Şazelî gibi tarikat silsileleri üzerinde durulmuştur. Ahlâk bahsinde ise müellif İslam'ın ahlâka verdiği öneme dair genel bir girişten sonra adalet, şecâat, rıfk, sehâ, vefa ve merhamet gibi güzel hasletler ve cehalet, zulüm, gadr, cimrilik, yalan gibi kötü hasletler hakkında bilgiler vermiştir. İçerdiği Arapça ve Farsça terkipler ve fikhî ve kelâmî terimlerden dolayı dili biraz ağır olsa da itikat, ibadet, aile hukuku, tasavvuf ve ahlâk konularının dağılımı ve her birine verilen ağırlık açısından bu eserin, örnek bir ilmihal

[50] Bkz. Abdullah, Şevket, *Necâtü'l-mü'minîn*, s. 4-6.

olduğu ve Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali*'ne kıyasla çok daha ileri bir merhaleyi temsil ettiği söylenebilir.

3. Şâfiî İlmihalleri

Osmanlı döneminde Şâfiî mezhebine göre telif edilen tek Türkçe ilmihal, Mehmed Tahir Dağıstanî (v. ?) tarafından telif edilen *Zübdetü'l-makâl fî ilmi'l-hâl* veya *Şâfiî İlmihali* adlı eserdir. Eserin başında biri Arapça, diğeri Türkçe iki giriş mevcut olup Arapça girişte eserin adı *Zübdetü'l-makâl* olarak, Türkçe giriş kısmında ise *Şâfiî İlmihali* olarak kaydedilmiştir. 48 sayfalık muhtasar bir ilmihal olan eserin girişinde müellif, kitabı yazdığı dönemde her alanda herkesin anlayabileceği pek çok kitap yazılmasına rağmen Şâfiî mezhebine dair Türkçe hiçbir eser bulunmadığını, bu eksikliği gidermek ve Şâfiîlerin ilmihal bilgisi ihtiyacını karşılamak amacıyla bu kitabı kaleme aldığını, ayrıca Şâfiî fıkıh bilginlerinden Şihabeddin Remlî'nin hac ibadetine dair olan *İrşadü's-salik li-ahkâmi'l-menâsik* adlı eserini de tercüme ederek kitabın kenarına koyduğunu söylemiştir. İlmihalin yaklaşık üçte ikilik bölümünü teşkil eden akâide dair bölümde müellif, muhtemelen kendisine ait olan bir akâid manzumesini şerh etmiş, amel kısmında ise sadece temizlik ile ibadetlerden namaz ve oruç konularına yer vermiştir. Eserin yayın izni, kapak sayfasındaki yazıya göre 1903 yılında verilmiş olup hangi tarihte basıldığı bilgisi yer almamaktadır. Osmanlı Devleti'nde sayıları Hanefiler kadar çok olmasa da Anadolu müslümanlarının ikinci büyük kesimini teşkil eden Şâfiîler için bu eser yayınlanıncaya kadar hiçbir ilmihalin yazılmamış olmasının başlıca sebepleri, Batı Anadolu şehirlerinin Hanefî olması, Anadolu'nun doğusunda yaşayan Şâfiîlerin anadilinin kahir ekseriyetle Kürtçe olması ve Şâfiî -genellikle aslen Kürd olmaları sebebiyle- âlimlerinin bir ilmihal yazacak derecede Türkçe'ye vakıf olmamalarıdır. Cumhuriyet Türkiye'sinde Şâfiî ilmihali yazımında nisbî bir canlılıktan söz edilebilirse de Hanefî ilmihallerine nispetle yok hükmündedir.

4. İmamiye İlmihalleri

Osmanlı'nın son döneminde İmamiye mezhebine dair iki ilmihal mevcuttur. Abdurrahim Hoyî tarafından telif edilen bu iki eserden akâide dair olan ilki *Mezâhib-i İslamiyeden Akâid-i İmamiye*, ibadatlara

dair olan ikincisi ise *İmamiye İlmihali* adındadır. 46 sayfadan oluşan *Akâid-i İmamiye*'de, adından da anlaşılacağı üzere Şia'nın İmamiye kolunun inanç esasları üzerinde durulmuştur. Müellif, eserin giriş kısmında usûl-i dinin "tevhid, nübüvvet, mead, imamet ve adl"den ibaret olmak üzere beş olduğunu; ancak bunlardan ilk üçünün usûl-i din, son ikisinin ise usûl-i mezhep olduğunu belirtmiş ve bu ilkelerden her biri hakkında bilgiler vermiştir. Nübüvvet bölümünde Hz. Peygamber'in siretini; imamet bahsinde ise Ehl-i beyt ile on iki imamın tercüme-i halini genişçe anlatmıştır. *İmamiye İlmihali*'nde ise giriş kısmında, Kur'an-ı Kerim'den kardeşlik içeren ayetler seçilerek Ehl-i sünnet ile Şia arasındaki kardeşliğe vurgu yapılmış, ardından İmamiye mezhebine göre dinin fûrû hükümleri "namaz, oruç, zekat, humus, hac, cihad, emr-i bi'l-maruf, nehy-i ez münker, tevellâ ve teberrâ" şeklinde on madde halinde sayıldıktan sonra bunlardan her biri kısa kısa izah edilmiş, daha sonra abdest, gusûl ve teyemmüm gibi temizlik çeşitleri ile namaz konusu işlenmiştir.

IV. Dar Kapsamlı İlmihaller

Osmanlı'nın son dönemindeki ilmihal türlerinden biri de bütün ilmihal konularını içermeyen, sadece belirli bir konuya dair telif edilen monografik ilmihallerdir. İlmihal literatürünün ilk örnekleri olan namaza dair eserler esasında dar kapsamlı ilmihal türlerindendir. Zamanla diğer ibadetler, itikad ve ahlâk konuları da eklenerek ilmihal kitaplarının kapsamı genişletilmiş olmakla birlikte namaz, oruç ve hac gibi tek bir ibadete dair olan ve günümüzde "namaz hocası" ve "hac rehberi" gibi isimlerle anılan ilmihaller öteden beri yazıl gelmiş ve bu gelenek Tanzimat döneminde de sürdürülmüştür. Bu dönemde belirli bir ibadeti konu alan ilmihallere Muallime Kamer'in *Namaz Hocası*, Ömer Bahir'in *Şerâit-i Sıyâm*'ı, Ebu Rıdvan Sadık Vicdanî'nin *Cuma Namazı*, Hüseyin Pertev'in *Delil-i Hacc*'ı ve daha pek çok örnek sayılabilir. Süleyman Sırrı'nın *Vesiletü'l-felâh* seti ve Hafız Nuri'nin *Amelî Malumât-ı Diniyye* seti gibi her yıl özel bir ibadetin ele alındığı okul ilmihallerini de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.

Halka yönelik olan ibadet ilmihalleri arasında özellikle dikkat çeken eser, Muallime Kamer hanımın *Namaz Hocası* adlı eseridir. Kamer hanım, tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı döneminde ilmihal yazarı olan ilk ve tek kadındır. Kamer hanım, önce *Namaz Hocası* diye

muhtasar bir kitap yazmış, daha sonra muhtemelen kocası olan Habibullah adında biriyle *Ramazan Orucu* adlı bir risale daha telif etmiştir. İlk baskısını tespit edemediğimiz *Namaz Hocası* risalesinin ikinci baskısı 1309/1892 yılında neşredilmiş, birkaç yıl içinde eser altı baskı yapmıştır. Kamer hanım bu eseri sebebiyle II. Abdülhamid tarafından iki kez nişan verilerek ödüllendirilmiştir. Altıncı baskısı 1317 yılında yapılan eserin sonraki yıllara ait rastladığımız neşirlerinde de (örn. 1339, 1341) altıncı baskı yazmaktadır ki bu, eserin korsan baskılarının mevcut olduğunu göstermektedir.

Kamer hanımın *Namaz Hocası* risalesini yazma gerekçesi özetle şudur: Kadınlarla yaptığı bir sohbette konu namaza gelir ve kendisine bu konuda pek çok soru yöneltilir. Sohbet sonunda bazı kadınlar, yazılan ilmihal kitaplarının oldukça ayrıntılı ve karmakarışık olduğunu, bundan dolayı anlamakta zorluk çektiklerini belirterek Kamer hanımdan namazın nasıl kılınacağına ve neresinde hangi duaların okunacağına dair sade ve anlaşılır bir risale yazmasını rica ederler. Bunun üzerine Kamer hanım bu risaleyi kaleme alır.

Namaz Hocası, 63 sayfalık bir risale olup temel kaynağı Halebî'dir. Kamer hanım, bu risalede diğer ilmihallerde olduğu gibi namazın farzlarını, vaciplerini, sünnetlerini saymak yerine sabah namazından başlamak üzere -sünnetlerin kılınışı da dahil- her bir namazın niyetten selama kadar kılınış şeklini -tekrara düşme pahasına- tek tek anlatmış ve risalenin sonunda gusül ve kadınlara özel hallere dair kısa bilgiler vermiştir. Eserin muhatap kitlesi tahsilli olmayan kadınlar olduğu için Kamer hanımın tekrarlarla dolu böyle bir üslubu tercih etmesi gayet yerinde olup ödül alması ve defalarca basılmış olması da o dönemde büyük bir beğeniye mazhar olduğunu göstermektedir.

Kamer hanım bu risaleyi yazdıktan sonra -muhtemelen- kocası Habibullah ile birlikte *Ramazan Orucu* adında 30 sayfalık bir risale daha kaleme almıştır. Sunuş yazısından bu risalenin de önceki gibi kadınlardan gelen rica ile yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu eserin temel kaynağı ise Molla Hüsrev'in *Dürrü'l-hükkâm* adlı eseridir.

Bu dönemde telif edilen dar kapsamlı ilmihal türlerinden biri de kadınların özel hallerine dair risalelerdir. Bu türe ait şu üç eser tespit edilebilmiştir: Mustafa Fehim b. Osman Akşehrî'nin *Mürşidü'n-nisa*, Abdullah Edib Ayntâbî'nin *Muhtasarı Dimâî'n-nisâ* ve Karahisârî Cemal

Efendi'nin *İkâzu'r-ricâl ve'n-nisâ fî ahkâmî'l-hayz ve'n-nifas* adlı eserleri. Bu risalelerin konusu hayız, nifas, istihaze ve bunlara bina edilen dinî hükümlerdir. Osmanlı döneminde bu konudaki en önemli risaleler Mehmed Birgivi'nin *Zuhru'l-müteehhilîn* adlı eseri ile İbn Âbidîn'in bu risale üzerine yazdığı *Menhelü'l-vâridîn* adlı şerh olup bu iki eser Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yazılan kadın ilmihallerinin hemen hepsine kaynaklık etmiştir. Bu konuya dair ilmihal yazan müellifler, konunun dinî pek çok hükümle ilişkili olduğu, kadının bu hükümlere riayet etmekle, kocasının da aile reisi olması hasebiyle eşine bu bahisleri öğretmekle yükümlü olduğu, ne var ki bunca önemine rağmen kadınların bilgisiz ve erkeklerin de öğretmek konusunda ilgisiz oldukları noktasında âdeta söz birliği etmişlerdir.

Dar kapsamlı ilmihal türlerinden bir diğeri aile hukukuna dair olan bazı eserlerdir. Tanzimat sonrasında kaleme alınan ilmihal literatürünün genelinde aile hukukuna en ufak bir temas yoktur. Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslam* ve Rüşdü Paşa'nın *Din-i Mübîn-i İslam* adlı eserlerinde ise evlilik ve boşanma konusu müstakil bir cilt teşkil etmektedir.

Nimet-i İslam'ın evlilik ve boşanma hükümlerini ihtiva eden Münâ-kehât ve Müfarakât adlı üçüncü kısmı müstakil bir eser mahiyetindedir. Çünkü ibadetler bölümünün metin kısmını müellif, büyük oranda *Meraki'l-felâh* ve Tahtavî *Haşiye*'sinden tercüme etmek suretiyle telif etmiştir. *Nimet-i İslam*'ın üçüncü kısmı olan aile hukuku bölümünün kaynakları ise *Fetâvâ-yı Âlemgîriye (Hindiye)*, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, *Netice-tü'l-fetâva*, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Behcetü'l-fetâvâ* ve *Fetâvâ-yı Feyziyye*'dir. Müellif; İbn Nüceym (v. 1563), Ankaravî Mehmed Efendi (v. 1687) ve Menteşizâde Abdürrahîm Efendi'ye (v. 1716) ait olan fetva kitaplarından da yeri geldikçe yararlandığını ifade etmiştir. Kitap; evlilik, boşanma ve süt kardeşliği olmak üzere üç ana bölümden müteşekkildir. Müellif, evliliğe dair olan kısma "*el-Vücûhu'l-milâh fî fusûli'n-nikâh*", boşanma ile ilgili kısma "*İbânetü'l-iğlâk an mesâili't-talâk*", süt kardeşliği ile ilgili kısma ise "*Keşfü'l-kınâ an mesâili'r-radâ*" isimlerini vererek müstakil birer risale hüviyeti kazandırmıştır. Kitapta nafakaya dair hükümler ilgili başlıklara dağıtılmış, ayrıca bazı konu başlıkları ile ilişkilendirilerek yemin, evlat edinme ve buluntu çocuk hükümleri beyan edilmiştir.

Din-i Mübîn-i İslam'ın ise dördüncü cildi aile hukukuna ayrılmış ve

konu "münakehât", "mufarakât" ve "mevlûdât" olmak üzere üç ana başlık altında ele alınmıştır. Zihni Efendi'den farklı olarak Hacı Reşid Paşa, "mevlûdât" kısmında ehliyet ve engelleri konusuna da temas etmiştir.

Yeniköy ve Üsküdar naibi Eskişehirli Mehmed Emin Efendi'nin *Mürşidü'n-nikâh ve't-talâk* adlı risalesi ise evlilik ve boşanma hükümlerine dair muhtasar bir risale olup *ed-Dürri'l-muhtâr*, *Mülteka'l-ebhur*, *Düreri'l-hükkâm* ve bu kitaplar üzerine yazılan şerh ve haşiyelerden; ayrıca meşhur fetva kitaplarından istifade edilerek yazılmıştır. Zihni Efendi ve Rüşdü Paşa'nın kitaplarına nispetle konu çerçevesi daha dar ve dili oldukça ağırdır. Manastırlı İsmail Hakkı'nın (v. 1912) *Veşailü'l-felâh fi mesâili'n-nikâh* adlı eseri de bu türün örnekleri arasında zikredilebilir.

Bu dönemde aile hukukuna dair, ilmihal üslubundan ziyade *Mecelle-i Ahkâm-i Adliye* ve Kadri Paşa'nın (v. 1888) *Ahval-i Şahsiye*'si model alınarak kanun tarzında ve fakat resmî bir kanun özelliği taşımayan kitaplar da yazılmıştır. Bu eserlerden biri Mahmud Esad Seydişehirî'nin (v. 1918) *Kitab-ı Nikah ve Talak* (Dersaadet: Matbaa-i Hayriye, 1326) adlı eseri olup 513 madde ve şerhini içermektedir. *Mülteka'l-ebhur* ve *ed-Dürri'l-muhtâr* gibi muteber Haneî fıkıh kaynaklarının kullanıldığı bu eser Mekteb-i Hukuk'ta ders kitabı olarak okutulmuştur. Bir diğer eser Galata Kadı Müşaviri Mehmed Sürurî'nin *Ahkâmu'n-nikâh* (Darul-hilâfe: Matbaa-i Hukukiye, 1329) ve *Ahkâmu't-talak* (Manzume-i Efkâr Matbaası) adlı eserleridir. *Ahkâmu'n-nikah* 316, *Ahkâmu't-talak* ise 325 maddeden oluşmaktadır. Üçüncü eser ise Basra İstinaf Mahkemesi Reisi Mehmed Bahaeddin'in *en-Necâh fi ahkâmi'n-nikâh* (Tevsi-i Tıbbât Matbaası, 1332) adlı eseri olup 1130 maddeden oluşmaktadır.

V. Sonuç Yerine

Tanzimatın ilanından Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar olan seksen yıllık dönemde seksen civarında ilmihal yazarı ve -ilmihal setlerinin her bir cildi hesaba katılırsa- irili ufaklı 200'e yakın ilmihal tespit edilmiştir.^[51] Bu ilmihallerin kahir ekseriyeti rüşdiye ve idadilerde

[51] Araştırmayı sonlandırmaya yaklaşımsken, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi üçüncü sınıfta okumakta olan bir öğrenci, bir mail atarak elinde Rüşdü Paşa'nın *Din-i Mübin-i İslam*, Mehmed Raif Efendi'nin *Makasidu't-tâlibin* ve Ahmed Zühdi'nin

ilmihal/malumat-ı diniyye dersleri için ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Öğrenci ilmiyelerine nispetle sayıları az olsa da büyük ve küçük hacimli halk ilmiyeleri ve belli bir konuya münhasır dar kapsamlı ilmiyeler de mevcuttur.

İlmihal sayısındaki bu devasa artışın "matbaanın yaygınlaşması", "okur yazarlığın artması sebebiyle kültür düzeyinin nisbî olarak yükselmesi", "rüşdiye ve idadi gibi yeni mekteplerin küşâdı", "İkinci Meşrutiyet döneminde okulların yeniden yapılandırılması", "müfredat değişiklikleri", "telif edilen ilmiyelerin üslup ve içerik bakımından beklentileri karşılayamaması" ve "okul kitaplarından rant devşirme düşüncesi" gibi pek çok sebebi vardır.

Tanzimat döneminin ilk yıllarında ders kitabı ihtiyacı *Dürr-i Yektâ* gibi popüler ilmiyelerle karşılanmış, Birinci Meşrutiyet döneminde ise Süleyman Paşa, Ahmed Cevdet Paşa, Mustafa Bey, Ali Nazîmâ Bey ve Zihni Efendi gibi alim ve eğitimcilerin ilmiyeleri kullanılmaya başlanmıştır. İkinci Meşrutiyet döneminde ise Maarif Nazırlığının hazırladığı müfderat doğrultusunda amelî ilmihal, ulûm-i diniyye, malumat-ı diniyye ve dinî dersler gibi adlar altında, ciltleri 3-10 arasında değişen ilmihal setleri yazılmıştır.

Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinde Mustafa Bey, Zihni Efendi, Hacı Rüşdü Paşa, Halim Sabit, Nazım İçsel ve Ahmed Hamdi Akseki gibi din konusunda uzman ve eğitimci olan şahıslar tarafından yazılan ilmiyeler yanında, esasen doktorluk, askerlik, yayıncılık gibi başka mesleklerle iştigal eden ve dinî eğitimi hakkında bilgi sahibi olamadığımız kimseler tarafından da ilmiyeler yazılmıştır. Bu dönem, tabir yerinde ise herkesin kendini din ve eğitim konusunda uzman sandığı ve eline kalem alanın ilmihal ve ders kitabı yazmaya soyunduğu bir kaos ve keşmekeş dönemidir. Ne ki dönemin Maarif Nazırlığı, uzman bir komisyona okullarda okutulmak üzere bir ilmihal hazırlatarak bu ağır yaraya neşter vurmaya bir türlü başaramamış ve bu yüzden pek çok yazarın eleştiri oklarına hedef olmuştur.

el-Mecmuatü'z-zühdiyye adlı eserlerinin bulunduğunu belirtti ve bu eserler hakkında bir değerlendirme talep etti. Ne var ki bibliyografya kısmı büyük oranda tamamlanmış olmasına rağmen bu eserlerin hiçbirisi listede mevcut değildi. Bundan dolayı Tanzimat dönemi ilmihal literatürü ile ilgili daha detaylı araştırmalar yapılmadan bu konuda kesin ya da kesine yakın bir rakam vermek pek mümkün değildir.